

В печері "Святої Магдалини" (збірка)

Панас Висікан

Закінчили Петро та Андрій семирічку й задумались. Куди податись? Андрієва бабуся та Петрова мати бубонять з ранку до вечора, щоб їхали вчитися до семінарії. Але хлопці про те й слухати не хочуть... Одного разу Петро надибав у газеті об'яву про прийом до хореографічного училища. Загорілися очі в друзів — це, видно, звідти артистів випускають! Обдуривши бабуся й матір — мовляв, згодні, їдемо до семінарії, — Петро і Андрій пароплавом рушають у Київ. Доїхали, знайшли училище. Виявляється, там вчили танцям. Але спочатку треба самим показати, до чого вони здатні. Хлопці так "показали", аж за животи комісія бралась.

Опинилися без грошей на вулиці і тут прибрав їх до своїх рук отець Порфирій. Тяжкі часи довелося пережити друзям у Печерській лаврі. Якби не відважні дівчатка Ліля й Оля, з котрими вони познайомились на пароплаві, хтозна, як склалася б доля Петра і Андрія...

ПЕРШИЙ ГРІМ

Наше село хоч і було зруйноване і напівспалене фашистами, проте пташки не забули про нього.

Одного теплого весняного ранку на нашій старій груші взялися висвистувати шпаки. Вони раз у раз шмигали в круглі дверцята шпаківні, яку я побудував для них ще взимку; іноді злітали на землю, збирали суху соломку, пір'я і несли все це в своє гніздечко.

Ліворуч від саду простяглась широка левада, вся затоплена водою. Тут подекуди жовтіло раннє латаття, серед його круглого листя по коліна у воді бродили чорногузи.

На старих обрубаних вербах зеленіло ніжне листя, а лози схилились до самої води і мили в ній свої пухнасті котики...

Була неділя. Після сніданку мати взяла вила і пішла на поле розкидати гній, а бабуся Оксана лишилась зі мною і почала мити посуд.

— І чого його йти у святу неділеньку, — бубоніла вона собі під ніс. — І так бог уже розгнівався на нас, що одвернулися від нього...

В хаті мені сидіти не хотілося. Я взувся і побіг до болота. Тут скинув свої старі чобітки, ступив у воду і тільки хотів зірвати жовту квіточку, як біля самої руки раптом щось так булькнуло, що оббризкало мені все лице і груди. Переполоханий, вискочив з води і лише тоді помітив велику щуку, що попливла геть від берега.

— Гей, Андрію! — почув знайомий голос Петра Потіпаки. — Іди сюди, гайда на

човні кататись!

Я кинувся до нього і побачив на траві новеньке весло, а серед латаття і човен.

— Сідай, — сказав Петро, — попливемо аж на ставок, може, шуку впіймаємо.

Я плигнув у човен. Петро зіпхнув його, вскочив сам через борт, і ми рушили понад лозами до ставу.

Інколи зустрічали водяних пацюків; серед кущів зігнали кілька болотяних курочок з червоними цятками на лобиках і навіть натрапили на цибатого журавля, що сховався в очереті.

Потім Петро повернув човен праворуч, і ми опинились на ставку. Він широко розлився. Мені стало страшно, коли побачив, як в глибині за товщею води зникло дно. Повз нас пропливла якась рибка, мов золото, виблискуючи проти сонця боками. Петро раз у раз закидав гачок з живцем, щоб упіймати щуку.

Проте наловити риби нам так і не вдалося. З півдня раптово повіяв теплий вітер, небо затягли хмари. На ставку знялися хвилі, човник почало підкидати, і, щоб зовсім не перекинуло, Петро повернув до берега.

Став накрапати дощ, і нам довелося швидко витягти човна на берег і тікати у хату.

Та ось все небо, як золота стрічка, оперезала блискавка; гримнув грім так зненацька, що я впав з переляку.

Петро голосно засміявся, перескочив через мене і зупинився.

— Що, покалічило тебе? — спитав здивовано, але, коли я підвівся, побіг далі.

— Ех ти, боягуз! — кинув Петро на бігу. — Грому злякався, а що б ти робив на війні, серед бомб і снарядів?

Я мовчав. Справді, мені було трохи соромно перед ним, проте я біг, аж поки не сховався від грози в нашій хаті. Петро теж заскочив до нас. Він скинув мокру кепку, вдарив

нею по коліні. З наших облич, як разки скляного намиста, котилися великі дощові краплі.

Бабуся якраз витягла з печі хліб, побризкала його водою і, виклавши на столі, прикрила рушничком з червоними півниками.

Ми з Петром мовчки сіли біля вікна і задивились на далекі торф'яні болота, що під зливою здавалися морем.

— Глянь, що робиться, — показав очима Петро. — Добре, що ми встигли сховатися.

Знов гостра блискавка затріпотіла на небі. Бабуся перехрестилась спершу сама, потім почала хрестити вікна, піч і двері...

Дощ не вщухав. По вікнах косяками стікала вода, а грім гримів і котився по небу, ніби й справді святий Ілля розгулював по ньому на своїй вогняній колісниці.

Згодом над обрієм почало прояснятись, затанцювали бульбашки на дощових калюжах. Хмари швидко пливли, ніби від когось втікали, а за ними голубіло чисте весняне небо.

Та ось з кінця хмари вихопилася блискавка і, мов стріла, врізалась в землю. В повітрі щось тріснуло, і все затремтіло;

Ми кинулись од вікна. Страшний удар грому струснув усю хату.

Бабуся побіліла від страху і тихо зашепотіла губами...

Незабаром все вщухло. Знов заблискотіла вода проти сонця і защебетали пташки на деревах.

Гроза пішла на північ, за Дніпро, і грім тепер було ледве чути.

Ми знову подалися на берег, вихлюпали коряком з човна воду і попливли в глиб торф'яного болота.

Навкруги було тихо, вода, як дзеркало, відбивала в собі і зелені верби, і густі лози, всіяні котиками, і далекі сині гори, що здіймалися над горизонтом...

В дальніх кар'єрах ми впіймали дві щуки, потім зазирали в дупла старих пнів, що стирчали з води серед болота.

Додому повернулись лише надвечір, як сонце скотилось по синіх горах і сховалось за ними.

— Глянь, що там робиться? — скрикнув Петро і показав на наше подвір'я, де юрмились люди.

Дехто виходив з сіней засмучений і заплаканий, інші поспішали в хату.

— Справді, що там? — здивувався я і відчув, як серце моє так стиснулось в грудях, що, здавалось, зовсім перестало битися.

"Може, бабуся Оксана померла? — промайнуло в голові. — Адже вона дуже часто хворіла..."

Якусь хвилину ми стояли як скам'янілі, а далі зірвались з місця і вихром помчали до хати.

Тут, глянувши на лаву, я все зрозумів і затерп на місці.

На лаві лежала моя мати, біля неї на столі блимала свічка; хтось читав молитву.

Чорні коси материні майже ховалися між квітами; на білому покривалі блищали маленькі ангели з крильцями — їх бабуся Оксана берегла для себе і ховала в скрині...

В хаті повно людей. Всі мовчазні, засмучені, говорили між собою пошепки.

— Що з нею? — здивовано запитав Петро в своєї матері, що стояла тут же, мокра від дощу і заплакана.

— Убило громом, — тихенько відказала вона і витерла сльози.

Я кинувся до ліжка, впав на подушку і гірко заплакав.

Крізь плач я чув, як жалібно, уже охриплим голосом тужила бабуся Оксана і примовляла різні слова, від яких в мене розривалося серце.

Я теж плакав, заривався в подушку, але підійти близько до матері боявся.

Лише пізно ввечері, коли Петрова мати, Пріська Потіпа-чиха, забрала нас обох до себе додому, я трохи вгамувався.

Страшно було подумати, що матері немає і ніколи вже не буде... Від цих думок в мене заболіла голова, і я ліг спати.

Другого дня на подвір'ї в нас зібралися люди.

Чоловіки взяли труну на плечі, вийшли на вузьеньку вуличку, що вела до кладовища...

На кладовищі я побачив глибоку яму, біля якої поставили труну. Голова колгоспу, Василь Терешкович, виголосив прощальну промову. Сам він був без руки, у військовій гімнастюрці і так говорив, що в мене знов закапали сльози.

Дід Онисько і Мусій Личак забили віко цвяхами і обережно на вірьовках опустили труну в землю.

Незабаром біля ями з'явився піп отець Іоан. Він читав молитву і махав кадилом, з якого курився сизий димок і стелився по сирій землі, яка сховала матір мою на віки вічні...

Надворі вже починало сутеніти, коли ми повертались додому. А мама залишилася там.

Я не стримався і озирнувся.

На могилці проти вечірнього неба білів високий дубовий хрест, і вітер гойдав на ньому рушничок, яким пов'язала його бабуся Оксана.

Йшла вона поряд з отцем Іоаном, збезсиліла, змарніла. Видно було, що ледве переступала.

Її підтримували з одного боку церковний сторож Сидір Книш і з другого — отець Іоан, теліпаючи своєю рясом. Чути було, як він, втішаючи бабуся, показував рукою на небо. Мабуть, говорив, що там, в царстві небесному, живе тепер її душа...

Дома я протиснувся між людей, що стовпились біля порога, і зліз на піч.

Бабуся Оксана разом з Пріською почала подавати людям вечерю.

На покуті блимала лампадка; під нею примостився отець Іоан, поруч нього—Сидір Книш і Мусій Личак. Коли всі розсілись, бабуся Оксана налила чарки; отець Іоан перехрестився і взяв з миски з солодкою водою шматочок хліба. За ним повторили це всі і поклали ложки перед собою.

— Со святыми упокой, Христе, душу раби твоеї Варвари, ідеже несть болезней, ні печаль, ні воздыханіє, но жізнь безконечная, — прочитав молитву отець Іоан і випив чарку з горілкою.

— Царство небесне їй на тім світі, — пробурмотів і Сидір Книш. — Хоч вона в бога не вірила і до церкви не ходила, та господь милостивий... — Він теж підняв чарку і випив.

Якийсь час всі вечеряли мовчки.

Я підпер щоки руками і не зводив очей з отця Іоана. Він сидів на покуті, як привид, весь в чорному, з хрестом на грудях.

Після другої чарки, яку піднесла йому Пріська Потіпачиха, він повеселішав і сказав тоненьким співучим голосом:

— Яка хороша закуска, та жаль, що в мене лише один зуб в роті...

Бабуся Оксана весь час переставляла миски ближче до нього, примовляючи: "їжте, батюшечко, їжте на здоров'я". Далі сіла за стіл, важко зітхнула і заплакала.

— Скільки я говорила їй, — мовила крізь плач, — не бігай, Варко, в неділю на роботу, сходи хоч раз до церкви, помолись богові за спасіння душі, та хіба ж послухала! В церкву не ходила, ікони надвір повикидала. Каже: "І без бога обійдемося". От і

обійшлася... Скільки людей було на пблі, а тільки її влучило. І він теж не вірив богові, — кивнула бабуса на великий портрет мого батька, що дивився на всіх із стіни, був він у військовій формі з орденом і медалями на грудях.

— Не вірив, — вела своє бабуса, — та й поліг на війні. Може, і його там громом вбило, та тільки написали, що бомбою з неба.

Всі їли мовчки і слухали.

— Ой діти, діти, — крізь плач промовляла бабуса Оксана. — Хоч би цей, — кивнула на мене, — не одвернувся від бога, щоб і його не покарала сила божа своєю десницею...

— Доглядайте, Оксано, доглядайте хлопця, — перебив її отець Іоан, — водить до церкви, хай молиться, не буде-бо місця для невіруючих на землі сій...

— Так, так, — плямкаючи, додав Сидір Книш. — Бог ■бачить все, що де робиться. А хіба ж я не говорив покійниці: "Ой Варко, не одвертайся від бога, бо він приверне тебе до себе". І на моє вийшло...

— Тепер, може б, і молилася, — озвався Мусій Личак, — так пізно вже. — Він випив давно налиту чарку.

— Чуєш, що люди кажуть, — звернулася до мене бабуса. — Дивись, дитя моє, щоб хоч ти не одвернувся від господи бога, бо він тебе й на печі знайде та покарає...

Незабаром отець Іоан підвівся, тричі перехрестився до ікони та й вийшов з-за столу.

Поступово всі розійшлися по домівках, лишились тільки дві бабусі — Горпина Ніздря і Москалиха. Вони сіли до столу, довго про щось розмовляли з бабусею Оксаною пошепки і нарешті теж пішли додому.

Тоді бабуса Оксана перехрестила вікна, погасила лампу і лягла на ліжко.

В хаті стало сумно-сумно, як в домовині.

На другий день, як тільки почало сіріти, бабуса Оксана розбудила мене і сказала лагідно:

— Вмивайся, дитя моє, та молись бозі, щоб він не гнівався на нас з тобою...

— Та й рано ж ви розбудили мене, мабуть, ще й бозя спить, — відповів я. •— І не почує мене, як буду молитись.

— Вмивайся скоріше, дитя моє, бозя ніколи не спить, — повчала бабуса. — Бозя денно і нічно за нас молиться, а ми будемо за нього молитись.

Я нашвидку вмився, витерся рушником і став на коліна перед великою іконою, де сиділа божя матір з трьома руками. Це та сама ікона, з якою бабуса Оксана виходила заміж за діда Кирила.

— Говори за мною, Андрійку, та не пропускай ні єдиного слова, бо матір божя чує наш голос і дивиться на нас.

Вона перехрестила мене і почала тихенько:

Отче наш, іже еси

На небеси святиться ім'я твоє...

Я тихо повторював за нею і боявся, щоб не пропустити, бува, жодного слова, бо тоді й мене грім вб'є, як маму. У двері хтось постукав.

— Хто там? — озвалась бабуса. — Заходьте.

На порозі з'явилась Пріська Потіпачиха, і з нею Петро.

— Я прийшла допомогти вам впоратись після вчорашнього вечора, — сказала Пріська і засукала рукава.

— От і добре, що ти прийшла. А ми якраз молимося з Андрійком. А твій уже молився? — запитала вона і глянула на Петра.

— Ні, ще не молився, — відповіла Пріська. — Та воно в мене жодної молитви не знає.

— Ставай на коліна, — звеліла Петрові бабуса. — Чи, може, хочеш, щоб і тебе покарав господь, як і батька?

Петро розгублено глянув на матір, але та легенько підштовхнула його до столу:

— Ставай, молися...

— "Отче наш", — почала знов бабуса, і ми з Петром разом повторювали за нею.

Та, як умисне, в двері хтось постукав долонею.

— Ото, боже мій, не дадуть до кінця дітям помолитись, — бідкалась бабуса Оксана і відчинила двері.

Я глянув і мало не згорів від сорому. В кімнату зайшли дівчатка з нашого класу — Соня Жук і Ніна Приймаківська. Вони стали біля порога, дивились широко розкритими очима, бо були дуже вражені, побачивши нас на колінах перед іконою.

— Що вам треба так рано? — стримуючи гнів, запитала бабуса.

— Я прийшла по книжку, — сказала Ніна. — Мені сьогодні треба віднести її в бібліотеку.

— От горе мені з вами, — скрикнула бабуса. — Мабуть, сам диявол підсилає вас, щоб не дати дітям богу помолитися.

Я глянув їй у вічі і сказав самими очима, щоб мовчала, бо дівчата про все розкажуть в школі, тоді хоч і в клас не показуйся.

Та дівчатка не стали чекати книжки, швидко повернулись і вибігли з хати.

Ніна щось крикнула мені знадвору, але я не розібрав, що саме, і знов став на коліна.

— Доведеться завтра вставати опівночі, — забідкалася бабуса Оксана. — Що то за молитва, коли її перебивають? Бог тільки-но починає слухати, а тут — на тобі халепу в хату...

Але нам знов не довелося закінчити молитви. В загоні одв'язалась корова. Бабуса Оксана дуже злякалась, щоб вона не нашкодила якось собі, бо скоро повинна була отелитись. Ми з Петром кинулись завертати її.

— Що це за напасть така? — мало не плакала бабуса. — Мабуть, сам нечистий перегриз налигача, як побачив, що молимося...

Тим часом ми з Петром обігнали Зорьку поза болотом і нарешті впіймали її за уривок налигача на Богданівській греблі.

Лише тому поснідали і подалися до школи.

В школі дівчата вже встигли про все розповісти. Як тільки ми з'явилися на порозі,

всі кинулись до нас.

— Як твої справи, церковний старосто? — глузливо гукнув мені Митько Кроль. — Скоро до церкви дзвонитимеш?

— Іди сюди, паламарю! — кричав хтось Петрові. — Дивись, щоб свічки у свічниках не погасли.

Ми мовчки прошмигнули в клас і сіли за парту.

Задзвонив дзвоник. Діти посідали на свої місця. В клас увійшла Дора Михайлівна.

Як все стихло, Соня піднесла руку і розповіла про все, що бачила у нас дома.

— Які ж вони піонери, — говорила вона, — коли б'ють поклони і хрестяться перед іконами?!

Дора Михайлівна вислухала її, але нічого не сказала, лише похитала головою. Цілий урок ми сиділи, немов німі, за партою. Тепер ні я, ні Петро не крутились, не перекидались папірцями, але й не слухали, про що розповідала вчителька. Учні крадькома позирали спідлоба на нас. В мене увесь час перед очима стояла мати, як жива, в голубій косинці з квіточками і в новій вишитій сорочці. Пропливали в пам'яті довгі зимові ночі. Ми лежали на гарячій печі, і мама читала казки про веселого Кравчика, про Дюймовочку. Я слухав її, переживав і дуже радів, коли Дюймовочка врятувалась від смерті...

Тепер матері немає. Не вірилось, що от повернуся я з школи, і вона не зустріне мене теплою усмішкою, не погладить по голові, як гладила, коли я приносив додому п'ятірки... І ніколи вже не погладить...

Від цих думок в мене, як твердий камінь, стиснулось серце, і з очей покотились сльози. Дора Михайлівна помітила це, але не сказала нічого. Мабуть, зрозуміла, яке в мене горе на душі...

Так я тоді й не досидів до кінця уроків, забрав книги і пішов додому.

Бабуся Оксана була сама в хаті. Вона сиділа біля вікна сумна, задумана. За ці дні вона ще більше змарніла і постаріла.

З-під круглого очіпка, як прядиво, вибивалось її посивіле волосся, а очі зробились маленькими, як дві намистини.

— Ну, що тобі казали в школі? — запитала лагідно вона. — Не лаяли за те, що богу молився?

— Ні, не лаяли, — відповів я, кинув книги на стіл і приліг на ліжку.

Бабуся підвелась, принесла води від криниці, поставила відро на ослін, а сама присіла біля мене. Якусь хвилину в хаті було тихо. Потім вона провела своєю шкарубкою долонею мені по лиці, посміхнулась і важко зітхнула.

Тепер нас двоє лишилося, дитя моє, — сказала вона згодом. — і Немає більше в нас — ні роду, ні плоду, і, як я помру, ти станеш круглим сиротою... Тож слухайся мене, — говорила вона. — Молись богу, і він заступиться за тебе в лиху годину. Бачиш, мама одвернулась від нього та й загинула. Така божья воля. А колись дівчинкою бігала зі мною до церкви, веселе таке було та щебетливе, як ластовинятко. А потім піросла, вступила в комсомол, вийшла заміж за Сергія, твого батька. Він теж в бога не вірив, не

схотів навіть хрестити тебе, і ти ростеш тепер нехрещеним, як ягнятко. Ось після великодніх свят ми похрестимо тебе, щоб нічого злого не сталося.

— А дідусь Кирило чому помер? — спитав я і трохи заспокоївся.

— Дідусь твій, Андрійку, — то горе моє, — зітхнула бабуса. — Скільки лиха накоїв, що й зараз жахаюсь вночі, як присниться. Він був такий високий, — розповідала бабуса, — як журавель біля Захарківської криниці, сам дебелий, а кулаки, що як іде, було, то ніби два гарбузи з боків теліпаються.. Горілку пив не чаркою, а кухлем і з'їдав за раз фунт оселедців. Одне слово, дитя моє, сила в нього була воляча, а голова теляча. Все життя своє проблукав зі щупом і рушницею по старих кладовищах, шукав золота, та нічого і не знайшов...

— А від чого ж він помер? — допитувався я, бо дуже хотів знати все про дідуся Кирила.

— Помер від чого? — перепитала бабуса.—Від того, що продав свою душу дияволу...

— Розкажіть про все, — благав я. — Адже діда Кирила я зовсім не пам'ятаю.

— Слухай, дитя моє, — якось тихо сказала бабуса і перехрестилась. — На старість твій дід зовсім з глузду з'їхав. За це, мабуть, від нього і бог одвернувся. Якось перед Новим роком приневолила його нечиста сила взяти рушницю і піти до Коноплянки, у ліс. Десь чув він, що там золото закопане і на тому місці перед кожним Новим роком горить вогник^ Старі люди говорили тоді, що золото може на поверхню, виходити, і його легко забрати в мішок. Не знаю, правда воно чи, може, в дідову душу нечистий вселився. Отож взяв ту пукалку на плечі, — вела далі розмову бабуса, — випив кухоль самогонки, одяг кожуха й валянки та й пішов... не пішов, а повело його бозна-куди, що ледве живим повернувся. Принесло його в ліс, туди ж таки, до Коноплянки. Сів дід Кирило в яму і втупив очі на крутий схил — чи не загориться, бува, синій вогник серед ночі. Сидів, сидів, а вогника немає. І ні півні не співають, ні собак не чути в селі. Тільки місяць вишкірився з неба, ніби сміявся з діда. "Сиджу, — каже він, — і тремчу від страху, а вогника немає та й немає. Коли бачу — внизу, на болоті, щось очерет як вихром закрутило... Що це? — думаю. — "Ніби й вітру немає, і очерет гнеться, ось-ось поламається?.."

— А що ж воно було? — перебив я бабусю.

— Слухай, дитя моє, все розкажу, — відповіла бабуса і глянула в куток на ікону, ніби боялась при ній говорити.

— "Отож сиджу, — так розповідав мені дід Кирило, — і очам своїм не вірю. Очерет шумить, лід гуде, ніби по ньому гармату котять солдати. Коли гульк, виходить на чисте щось високе, як стовп, саме чорне і страшне. На голові роги блищать проти місяця, а ззаду — хвіст, як мітла, теліпається". Стало воно на льоду та як заграє, у діда аж жижки затіпались. "Сиджу, — каже, — і ногами дригаю, так і хочеться вискочити з ями і піти навприсядки!" Вже й зібрався, та не встиг. Тріснув лід, і з ополонки вискочило маленьке чортеня з ріжками і пішло виписувати по льоду таке, що мурашки у діда Кирила забігали поза спиною. "Дививсь, — каже,—дививсь, прицілився та й думаю: "Принесу Оксані чортеня замість зайця, нехай обпатрає у ночвах"... Навів рушницю

прямо в нього і бабахнув; вовна полетіла на лід, а чортеня тільки підскочило, засміялося та й каже до чорта: "Ану, лишень забігай ти з одного боку, а я з другого, та пустимо того стрільця під лід у Коноплянку, поки не замерзла ополонка!" Не встиг дід вилізти з ями, як те чортеня перекотилось через косогір і прямо до нього.

— І задушило? — скрикнув я з страхом.

— Ні,—похитала головою бабуса,— коли б задушило, то й краще було б. Як угледів таке диво дід, то де й хміль дівся! Кинув свою пукалку в сніг і так дременув, що й валянок загубив у лісі, тікаючи. Вибіг він на Богданівську греблю і не знає, що робити. Думав, що все минулося. Аж ні. Над вухом щось так свиснуло, що й шапка злетіла. Кинувся дід поза болотом до села, перескочив через тин і опинився на вулиці. А тут звідки не візьмись десять чортенят з собачими головами і — до нього! Ускочив у хату ні живий ні мертвий. З лиця холодний піт, як град, котиться, кожуха чорти обгризли — самі клапті під пояском лишилися. Отаке лихо сталося з твоїм дідом, — зітхнула бабуса Оксана.

— І помер він після цього?— з страхом, тремтячим голосом запитав я.

— Ні, не помер. Цілий місяць після того лежав до стіни обличчям, боявся на вікна дивитись і щоночі жахався. Довго не їв, не пив, аж поки видужав і пішов дзвонити до церкви. А вже дід, було, як задзвонить, то всі люди вибігали з хат, щоб послухати, ніби ті дзвони в нього не дзвонили, а співали... Я вже зраділа, думала, все минуло, та не на моє вийшло. Знову дід почав пити горілку. Горілка й звела його з дияволом. Напився якось, заліз на дзвіницю, бовкнув раз, аж бачить — з-під найбільшого дзвона чийсь хвіст виглядає. Кинув він каната і вхопився за хвіст руками...

— І що? — не стерпів я.

— Хвіст одірвався, і дід Кирило з тим хвостом полетів сторч головою з дзвіниці. Всі бачили це. Тут де не взялося чортеня, вихопило з рук у нього того хвоста, притулило собі куди слід і ніби крізь землю провалилось. А діда незабаром поклали в труну й закопали. Так і не знаю, цьому правда чи ні, а тільки казали люди, ніби бачили, як на дідовій могилі вночі чортенята танцюють...

Після цих слів бабуса знов почала хреститись і витерла сльозинку, що покотилась по її зморщеному обличчі.

— А чому воно, те чортеня, так прив'язалось до діда? — запитав я. — Адже він богу молився?

— Як він там молився, — сердито сказала бабуса, — нап'ється перед тим, як іти до церкви, і каже, що без горілки і хрест не так цілується. Якби молився по-справжньому, то бог одвернув би від нього оту нечисту силу... — Бабуса на хвилинку замовкла, напилась води і тихо продовжила:

— А після того, як він помер, я сорок днів не могла в хаті спокійно заснути. Все вчувалося, що хтось по столу хвостом ляпає. Мабуть, кляте чортеня діда шукало. А то якось встала я серед ночі, засвітила свічку і чую; щось під лавою шкребеться. "Що ж воно? — думаю собі. — Вже й хату освятили, і хрестики на вікнах понаписували, а воно, кляте, все по кутках нишпорить..."

Злізла я з печі і тільки хотіла взутись, аж бачу — з чобота хвіст визирав. "А-а-а, — кажу, — ти знову тут, окаянний!" — та качалкою...

— І що? — скрикнув я.

— Бачу, з чобота чорний кіт вискочив, метнувся по хаті, скочив на вікно і не знати де дівся.

— А що ж воно за кіт був? — здивувався я.

— Либонь, чи не той самий, що в нього дід Кирило стріляв на болоті. Мабуть, я йому ребра потрощила, бо відтоді більше в хату не заявлявся. Після того в мене Варя народилась — мати твоя. Яз нею до церкви ходила і, поки молилась, поти вона й на світі жила... — Бабуся важко зітхнула, засумувала і задрімала, біля мене сидючи.

ІСТОРІЯ З ПАСКОЮ

Не знаю, котра була година ночі, як мене розбудила бабуся Оксана. Годинника в нас не було, його заміняв півень, якого бабуся прив'язала під столом, щоб не проспати.

— Пора вставати, Андрійку,— сказала вона,— одягай чисту сорочечку, щоб душа твоя перед Христом була чистою.

— Я ще трохи полежу, спати хочеться, — позіхаючи, мовив я. Та в цей час півень так загорлав, що я, мов пружина, зіскочив з теплої лежанки.

Тим часом бабуся налила холодної води в миску. Я сьак-так вмився, щоб спати не хотілося, одяг нову сорочку і почав допомагати бабусі — вкладати крашанки і велику, блискучу паску з розмальованим верхом в кошик.

Біля неї ми примостили кілька пиріжків і кусок сала. Бабуся відв'язала півня і однесла його на сідало. Я дмухнув на свічку, взяв кошик і вийшов надвір.

Ніч була така темна, що здавалося, ніби ми відразу спустилися в підземелля. Ніде не видно ні вогника, ні зірочки на небі. Бабуся взяла за одне вухо кошик, а я за друге, і вийшли на дорогу.

— Ви казали, що мене не хрестили в церкві, як я був маленьким? — запитав я. — Це правда?

— Правда, — відповіла бабуся.

— А Петро хрещений?

— Теж ні. Старий Потіпака, — мовила бабуся, — разом з батьком твоїм дзвони знімали з дзвіниці, а бог бачив це і послав на землю війну... Тому з війни вони обидва й не повернулись.

— Хіба ж тільки вони не прийшли? — сказав я. — Там тисячі людей загинуло...

— Мовчи, — перебила мене бабуся. — Ті, кому на роду написано, всі повернулись додому...

Якусь хвилину йшли мовчки, і я думав про те, що незабаром поведуть нас разом з Петром до церкви хрестити, як маленьких дітей.

— Справді, ви хочете похрестити мене в отця Іоана, як новонароджену дитину? — порушив я мовчанку. — Та я ж уже в п'ятому класі вчуся, до того ж ще й член піонерської дружини... Може й не треба цього робити?

— Як це не треба? — обурилась бабуся. — Нехрещених душ і в рай не пускають. А

на цім світі вони, як будяки, ростуть серед людей. Махнеш косою — і будяка немає. Так і тебе скосить смерть колись, і тоді кипітимеш в смолі довічно.

— Ходімо сюди, — перебив я розмову і хотів звернути ліворуч, але бабуса стримала.

— Ні, дитя моє, краще обійдемо на греблю, бо там біля Коноплянки нечисті водяться.

Поступово очі трохи звикли до темряви, і я побачив недалечко під лісом той косогір, де сидів колись в ямі під сосною дідусь Кирило...

— А може, краще підемо на міст, — порадив я бабусі, — адже дорога до церкви тепер залита водою.

— Ні, підемо поза болотом, дитя моє, — там не буде страшно, бо на мосту ще й паску віднімуть...

І знов ми замовкли.

Ми обминули кущі шелюги, що трапились на дорозі, продерлися через зарості торішньої ожини й гадючої кали-

ни, гадаючи поза болотом вийти навпростець на дорогу, що вела до церкви.

— Сюди буде ближче, — запевняла бабуса Оксана.

Та ось, озирнувшись на всі боки, ми завмерли від несподіванки: і перед нами й позад нас стояла вода, якої ми раніше не помічали.

— Треба повернутися назад, — сказав я. — Бо доведеться тут і ранку чекати.

— Назад повертатись не годиться, — заперечила бабуса. — Підемо ген туди, де ото тьмяніє деревинка — може, то бог нам путь вказує.

Йшли довго, нікуди не звертаючи, по вузькому перешийку, але йому не було ні кінця, ні краю.

Нарешті бабуса Оксана зупинилась.

— Ні, краще вже перебрємо, може, знайдемо прохід до Богданівської греблі.

Вона легенько смикнула мене за рукав і повела за собою. Тепер ми плентались поміж куп'ям, лізли сухим чагарником і будяками, аж поки не перетнуло нам дорогу торф'яне болото.

— Отут, мабуть, нам жаба й цицьки дасть, — сказала бабуса і перехрестилась. — Та й завів же, проклятий, — не вгавала вона, а потім дістала пиріжки з кошика і поклала на сухий пень, що стирчав, як ведмежа голова, серед чортополоху.

— На, їж, нечистий, — вилаялась бабуса.

— Давайте почекаємо ранку, — уперся я і відчув, що ноги в мене трусяться під колінами, як у переляканого лошати.

Та бабуса й слухати не хотіла.

— Треба ж нам паску освятити чи як? — бубоніла вона сердито. — Може ж воно пограється та й перестане. Ану, лишень скидай сорочку та надінь її навиворіт.

— А для чого це? — здивувався я. — Тоді ж вишитої манішки не буде видно...

— Вивертай, так годиться, якщо заведе сила нечиста, — звеліла бабуса і теж одягла свою керсетку навиворіт.

Вона глянула на пень і поклала ще двоє яєчок до пиріжків.

— На, окаянний, та не води нас по болоту,— прошепотіла вона. — Виманив-таки своє, подавився б ти ним, поки не освячене.

— Та довго й не світає, — сказав засмучено я і зацокав зубами від холоду.

— Бог його знає, що за оказія, — дивувалась бабуся. — Коли цій ночі кінець буде? А може, то я не півня прив'язала, а оте чортеня, що за дідом ганялось, і воно умисно розбудило нас, як само схотіло, щоб по болотах поводити і паску нашу з'їсти, поки не освячена?

— То давайте попробуємо хоч, яка вона, — запропонував я нарешті, — бо ще виманить, то й не покуштуємо...

Але бабуся мовчала.

Раптом недалечко від нас щось булькнуло в воді під очеретом і заляпало крилами.

— Дикі качки, — сказав я пошепки бабусі. — Мабуть, ми їх розбудили...

— Які там качки, — сердито відповіла вона. — То качки з хвостами і з рогами, це ж і завели вони нас сюди в болото, щоб посміятись.

Бабуся потягла мене за рукав до себе і звеліла стати на коліна.

— Будемо молитись вголос, щоб голос наш на небі почули, — сказала вона і почала:

— "Свята владичице, христа бога нашого мати, яко всіх творця недоумінно родшая, спаси душі наші..."

Я теж повторював за бабусею як попало молитву, слів якої не розумів, аж поки непомітно почало сіріти.

— "Нехай же перестане злоба грішників і попроведиш праведного ти, боже, що іспитуєш наші серця й утроби..." — бубоніла бабуся.

— Гляньте, уже розвидняється! — скрикнув я радо.

— Слава богу, почули на небі нашу молитву, — стрепенулася бабуся, — порятували нас од лукавого.

А тим часом з очерету доносились чийсь дивні крики: "Кр-р-р, хі-хі-хі, хо-хо-хо-хо!"

— Ось тобі на, лукавий! — скрикнула бабуся і тицьнула дві дулі в очерет. — Не дав паски освятити, а тепер сміхом заливаєшся...

— Та це ж сова або сич, — зробив я припущення і засміявся.

— Який там сич, — спалахнула бабуся Оксана. — То воно, чортеня, регоче, хіба ж я не чую? Так воно колись і під вікном сміялося, як хворував Кирило. І все це через тебе, — не вгавала вона. — То ти ж нехрещений, а чортеня це знає і водить нас по болоту за носа...

Як зовсім розвиднілось, ми побачили село.

Воно було недалечко, по другий бік болота, зелене і свіже, ніби вмилося ранковою росою.

Від церкви вже повертались люди з кошиками. Недалечко на вільсі закувала перша зозуля.

Ми взяли кошик, перебрали через міленьку воду і сховались серед кущів ліщини, щоб нас люди не бачили і не сміялися.

— Оце так освятили паску, — сказала бабуся і мало не заплакала. — Завела ж

нечиста сила в болото...

— А може, ми просто заблудили? — озвався я. — Було б іти дорогою, то й не плутали б по болоту.

— Що ти знаєш! — образилась бабуса Оксана. — Якби в тебе була душа хрещена, то цього не було б. Воно хотіло завести нас туди, де раки зимують. Добре, що хоч богу помолились вчасно і бог почув наш голос...

З півгодини довелося нам чекати, поки пройшли люди від церкви, потім бабуса підвелась, перебігла через дорогу і сховалась у свою вуличку.

Я біг за нею, несучи на плечах кошик з паскою і крашанками.

В нашій хаті було тепло, пахло смаженою куркою. Курку бабуса готувала тільки на великі свята.

Бабуса зішла на піч, лягла на гарячий черинь і вкрилась ковдрою. Мабуть, вона теж дуже змерзла в болоті.

Я мовчки сів на лежанці, бо не знав, що робити. В такі свята бабуса мені навіть читати не дозволяла.

Та й про що можна говорити нам після такої подорожі? Проте мене дуже дивувало: невже й справді нас водило щось по болоту, як говорила бабуса, невже це тому, що я нехрещений? Але де ж воно було тоді, коли ми блукали? Чому нам на очі не показалося? Боялося, чи що?

Тим часом рипнули сінешні двері, а за ними почувся човгін чобіт.

— Хтось іде, бабусю, — скрикнув я. Але бабуса мовчала, мабуть, вона зігрілась і заснула.

В хату зайшла Пріська Потіпачиха, і з нею Петро.

— Христос воскрес, — вклонилась вона і перехрестилась. — Воістину воскрес, — обізвався з печі бабуса.

Вона вилізла з-під ковдри і сіла під комином.

— А я думаю, чому це вас біля церкви немає, аж ви хворієте, — сказала Потіпачиха. — Що трапилось? Чи не почаділи, бува?

— Нечиста сила цілу ніч по болотах водила, — пояснила бабуса. І розповіла все про нашу нічну пригоду.

— Так, так, — замислено сказала Потіпачиха. — То ви й паски не освятили?

— Та коли б же ми святили її? Не в болоті ж... Ще й пиріжки довелося віддати антихристові, щоб відчепився...

— Оце новина, — дивувалась Пріська. — І де воно візьметься отаке лихо на людську голову?

— Та це воно тягнеться ще відтоді, як покійний Кирило понаводив їх з болота, — зітхнула бабуса. — Сам сконав, і ти тепер терпи лихо за нього. Треба хоч дітей похрестити, бо позаводить їх колись так, що й з свічкою не знайдеш.

Через тиждень поведемо, — погодилась Пріська. — Бо й у мене в димарі щось іноді виє серед ночі. Я говорила, батюшці, а він каже: "В тебе в хаті росте нехрещена дитина..."

— Охрестимо і попросимо його, хай імена змінить, щоб і духу не лишилось від того, що діти носили, — пробурмотіла бабуса і злізла з печі.

— А як же назвемо їх? — поцікавилась Потіпачиха.

— А це вже нехай батюшка підшукає,— мовила бабуса.— Він тільки дає імена людям, а не кому як захочеться.

— Я ще тоді говорила своєму: "Давай, Самсоне, охрестимо дитину", а він і слухати не захотів. Каже, що то попівські вигадки. — Пріська замовкла і витерла сльози хустиною.

Тим часом бабуса Оксана дістала смажену курку, нарізала сала і поставила на стіл графинчик з наливкою.

Потіпачиха теж розв'язала вузлик, дістала звідти червоне яєчко і дала мені, а все інше свячене долучила до нашого.

— Ну, сідайте до столу, — сказала бабуса, — нехай бог прощає нам за гріх, що паски не посвятили.

Вона перехрестила миску з їжею, і ми сіли снідати. Всі їли мовчки. Бабуса підливала наливку в чарки, а ми з Петром смакували курячими ніжками і свіжою паскою.

— Їжте, дітки, та ростіть великі, — сказала бабуса Оксана. — Кінчайте школу та їдьте вчитись в духовну семінарію. Там буде вам і питіє, і житіє.

— А чи приймуть їх туди, що батьки були безбожники?— озвалась Потіпачиха.

— Приймуть, — сказала переконано бабуса. — Напишемо прошенія до отця Порфирія, і він все зробить для мене. Я колись служила в його батька — отця Григорія, а твоя мати випестила його і на руках виносила, як свою дитину.

— А чи вийдуть з них священики? — з сумнівом спитала Потіпачиха. — Вони ж і співати не вміють...

— А що там вміти, — перебила її бабуса. — Махай кадилом та співай алілуя. Там їх навчать. Нехай славлять бога— духа святого, може, хоч цим іскуплять вину батьків своїх, — продовжувала бабуса. — Ти ж бачиш, яке на наші голови нещастя упало. Варку вбило громом, а в тебе корова здохла бог знає від чого.

— Та це так, — погодилась Пріська. — Молитись треба. Ми з Петром слухали їх і вдоволено посміхались. Адже й перед нами будуть колись падати всі на коліна в церкві, як перед отцем Іоаном.

Після сніданку ми вийшли надвір і вирішили покататись на човні.

День був теплий і сонячний. Гайнули ми аж до Великого озера, що ховалось між старими вербами й осоками.

"БРАТИ ВО ХРИСТІ"

Не минуло й місяця відтоді, як ми з бабусею мандрували з паскою по болоту, і мене охрестили.

Це вже була справжня комедія.

Бабуса Оксана дізналась, що загсові книги, в яких ми були записані, згоріли в сільраді. Цього їй тільки й треба було, щоб записати нас по-іншому.

Вона покликала сусіда Мусія Личака, що тепер мав бути хрещеним батьком, а Пріська Потіпачиха — матір'ю.

Про те, що нас хреститимуть, отець Іоан уже давно знав. Мене привели в маленьку комірчину, що тулилась біля вівтаря. Тут стояла діжка з освяченою водою.

Батюшка зустрів нас радо. Прочитав молитву, помазав мені воском за вухами, а потім ноги й руки і звелів роздягатись.

Від цих слів тіло моє відразу пройняв дрож.

І в холодну воду лізти не хотілося, і соромно стояти голому перед усіма.

— А може, краще обмитись до пояса, — сказав я. — Все одно вода потече по всьому тілу...

— Сину мій, — відповів Іоан, — невже хочеш ти бути тільки до половини охрещеним? Не соромся, скидай все, що є на тобі, та лізь у воду.

— Лізь, не бійся, — кинув і Мусій Личак. — Хочеш, щоб ноги в тебе були нехрещені, як у кошеняти?

— Я не полізу, — рішуче скрикнув я і став у кутку комірчини.

— Ні, полізеш, — сказав Личак. — Не будь таким, впертим, як твій батько. То він каламутив, а тепер ти морочиш голову і мені, і батюшці.

Я мовчав і мало не плакав.

Тоді отець Іоан кивнув головою Мусієві і шепнув йому щось у вухо.

Личак підійшов до мене, схопив на руки і силоміць стяг штани.

Мій крик і пручання нічого мені не зарадили. Мій хрещений батько підняв мене дебелими руками і ткнув у діжку так, що я дістав головою дна...

Отець Іоан тричі перехрестив мене, прочитав молитву, вирізав ножицями кілька волосинок з чуба.

Він ще щось бубонів, але я не слухав, миттю надів штани й сорочку і заплакав з досади.

— Чого ж ти плачеш, дурненький? — ласкаво озвалась Потіпачиха. — Тепер ти вже хрещеник мій, а я мати твоя хрещена...

З цими словами вона поставила кошик перед отцем Іоаном з приношенням, а потім дістала гроші, які наготувала бабуса Оксана, і поклала їх на приношення.

Отець Іоан взяв усе те мовчки і не подякував. Мабуть, він вважав мою купіль в діжці справою важливішою, ніж все інше.

Далі він лагідно посміхнувся мені і погладив долонею по мокрій голові.

— Однині, сину мій, ти будеш називатись Данилом, — сказав він співучим голосом, — бо охрещено тебе в день святого Даниїла...

Після всього Мусій Личак взяв мене на руки і виніс з церкви, як малу дитину, а потім опустив на землю, і всі разом пішли додому.

Того ж дня охрестили й Петра. Назвали його Герасимом.

Кажуть, що коли хрестили його, то він так розлютувався, що перекинув діжку з водою і мало не вирвав бороду отцю Іоану. Та як би там не було, а він так і лишився Гараськом.

І знов у нас задзвеніли чарки з горілкою.

Сусідів була повна хата. Вони нанесли нам різних подарунків.

Гуляли до півночі. На покуті сидів отець Іоан, червоний як рак, і сьорбав кисіль дерев'яною ложкою. Мусій Личак перепився, вхопив рубель, хотів порозганяти всіх з хати, його ледве вгамували. Потім сусідки заспівали пісню і затанцювали під балалайку.

Лише ми з Петром сиділи на печі, мовчки дивилися на все і сумували.

— Тепер я вже не Петро, — сказав тихенько він. — Називай мене Гараськом.

— А мене — Данилом, — сказав я хвилюючись і відчув, як до горла підкотилось щось гірке і болюче...

Найбільше від усіх раділа бабуса Оксана. Вона трохи підпила і заспівала свою любиму пісню: "Брела річку невеличку..."

Її підхопили інші жінки, і в маленькій хатині задрижали всі стіни і стеля.

Як все стихло, бабуса підвелась і сказала:

— Тепер нехай злі душі ганяються за тим Андрійком, що був нехрещеним, а Данилка мого обходять десятою дорогою...

З покутя підвівся отець Іоан, повернувся до ікони і сказав:

— Величаєм тя, пренепорочная мати Христа, бога нашого, і все славнеєславним успеніє твоє...

Він вийшов з-за столу, йому піднесли рясу й шапку, накинули рясу на плечі та й повели додому.

Поступово розійшлися й сусіди. Лише один Мусій Личак сидів за столом і пив чарку за чаркою.

Незабаром його теж вивели ні живого ні мертвого, і в хаті стало тихо, ніби все, що було, провалилося крізь землю.

Згодом в хату повернулась бабуса, і з нею Пріська Потіпачиха.

Вони сіли до столу, поставили чайник і покликали нас до себе.

— Ось що, дітки мої, — почала бабуса Оксана, — видно, вона була дуже стомлена, бо голос тремтів, як у хворої, — звикайте до нових імен своїх і дякуйте богові, що так добре все обійшлося. Як станете колись священиками, то може й нас до смерті догодуєте.

Потіпачиха мовчки глянула на свого Гараська, який сьорбав гарячий чай, заварений прутиками з малини, і вдоволено посміхнулась.

Якусь хвилину в хаті знов запанувала тиша. На сідалі заспівав півень.

— Будемо йти, — сказав Гарасько. — Вже треті півні співають.

— Спіть у нас, — порадила бабуса, — бо ще поведе й вас нечистий по торф'яному болоту, як нас водив з паскою.

Пріська погодилась, почала роздягатись, а ми з Гараськом лягли в ліжку і скоро поснули.

Про що бабуса говорила з Пріською на печі, ми не чули, може, радились, як і коли краще нас відправити до Києва, а може, читали якусь молитву, бо каганець блимав на

комині до самого ранку.

Як тільки розвиднілось, нас розбудив гучний голос, що, як грім, загримів у хаті.

— Ану вставайте, хрещеники, та будемо похмелятись, бо голова в мене така, що хоч обручі набивай, щоб не розсипалась, — сказав Мусій Личак і сів до столу.

Бабуся Оксана вже поралась біля печі, а Гараськова, чи Петрова, мати мила миски в дерев'яних ночвах. Ми вмились. нашвидку, поснідали, що було на столі, та й пішли до школи.

Ранок був теплий і тихий. Уже цвів бузок і вишні. Без листя вони були мов обсіпані снігом, а біля ніжних квіток точок роями літали бджоли.

— Скоро в ліс підемо гуляти, — сказав Гарасько, чи Петро. — Пам'ятаєш, як ми минулого року ходили?

— А може, краще попливем на човні по Дніпру, аж до Куп'юватого, — перебив я. — Колись ми там риби цілий кошик наловили...

— Пам'ятаю, — сказав Петро. Ми ще пригадали той незабутній день, коли зібралися в далеку подорож до невідомих земель, і коли б не Мусій Личак, то були б, мабуть, аж на Північному полюсі. Він тоді перехопив нас з човном на рстві та й привіз додому...

Отак за розмовою ми непомітно прийшли до школи. На подвір'ї вже метушилися учні з різних класів, підкидали кольорові прозорі міхури і галасали, як граки напровесні.

І не гадали ми, що звістка про те, що нас охрещено, вже встигла облетіти село.

Тому, як тільки побачили нас учні, то відразу ж накинулись, обступили з усіх боків і кричали, як несамовиті:

— Гарасим — сучий син... Данило — собаче мило...

У цей час із школи вийшла піонервожата. Вона забрала нас з Гарасимом і повела в учительську.

Тут ми розповіли, як нас похрещено, а я ще згадав і про те, як Мусій Личак кинув мене в холодну воду вниз головою.

Вчителі сміялися, слухаючи розповідь.

Директор теж посміхнувся, але тут же замислився. Я посмітив, що він був смутний і стурбований.

Того ж дня після уроків було скликано піонерські збори.

Виступали учні з нашого класу. В мене чуб став сторч, коли почув, як нас критикували й сміялися.

Але Петро пригнувся над партою і зашепотів до мене:

— Лають якогось Петра Потіпаку, а я Гарасим...

Не знаю, чи він жартома говорив це, чи, може, й справді повірив, що він уже не Петро.

Проте мені було дуже боляче.

"Краще зовсім не називали б мене ніяк, — думав я. — •Тоді всі тільки дивилися б на мене й мовчали..."

Ми вже думали, що збори кінчаються, але до столу вийшов піонер Митя Кроль.

— Друзі, не місце таким ганебним вчинкам в нашій піонерській організації, — сказав сердито він і почервонів, як галстук. — Я теж нехрещений, до церкви не ходжу і не піду ніколи, тому пропоную виключити їх обох з піонерської організації... Таким, як вони, не місце серед нас, — не вгавав Кроль. — Тож нехай ідуть собі до церкви і б'ють поклони перед святими.

Коли він сів, збори закінчились. З піонерів нас не виключили, бо ми дали слово, що до церкви більше не підемо.

Дома я про все розповів бабусі. Вона похитала головою і насупилась.

— Так і мати твоя колись мені говорила, поки й бога забула. Тепер бачиш, ми її поховали...

— А що ж мені робити? — спитав я. — Адже в школі мені життя немає, всі сміються, дражнять і відвертаються.

— Гаразд, дитя моє, — погодилась бабуса Оксана. — Носи поки що галстук, а потім хрестик надінеш. Коли ж мене слухати не будеш, то я помру, — сказала вона і заплакала. — Моє серце вже оніміло, — говорила вона крізь сльози. — І діти бога відцурались, і внук бреде тією ж дорогою...

Я стояв серед хати і не знав, що робити. Знов гіркота здавила горло, і я теж від сліз не втримався.

На покуті сиділа матір божа з дітям на руках, дивилась на нас, і мені чомусь здалося, що вона теж плаче разом з нами.

— Бабусю, — сказав я нарешті, — молитися дома будемо, до церкви більше не підемо.

Бабуса важко зітхнула, але нічого не сказала.

Я сів на лаву і обхопив голову руками.

І пригадався чомусь мені один далекий день, як покійна мати одягла мене в усе новеньке, бо почула, що мене прийматимуть в піонери. Вона навіть сама галстук мені пошила з червоного шовку і значок піонерський купила. Навіть бабуса Оксана молилась тоді, щоб мене прийняли в піонери...

Та ось вона підійшла до мене і погладила по голові рукою.

— Не журись, дитя моє, — сказала вона тихим голосом, — будеш дома молитись, поки школу закінчиш, а потім поїдеш до отця Порфирія в Київ. Він людина свята і не дасть душі твоїй марно загинути на цьому світі... А тепер не плач, дитя моє, це нечиста сила вселилась в господу і каламутить душі наші, — бубоніла вона над вухом. — Ставай краще перед іконою, помолись бозі та будемо обідати.

Я взявся за галстук. Хотів скинути, та рука не звелась.

Сльози рікою полились з моїх очей. Я дивився на ікону, а бачив свою маму, це вона держить мене на руках і втішає, щоб не плакав...

Після того, як відбулись піонерські збори, в хату до нас, крім Петра, ніхто більше не заходив. Та й у школі нас усі відцуралися. Навіть Ніна Приймаківська, яка завжди любила бігати зі мною на луки по квіти, тепер обминала нашу хату і в класі до мене

ніколи не підходила. Згодом почали нас дражнити апостолами і братами во Христі.

Єдиним другом в мене залишався Петро.

Одного разу я з хлопцями нашого класу грався в лісі, і раптом всі вони неначе провалились під землю. Втекли від мене! Я прийшов додому і з сльозами розповів про все бабусі.

Вона відповіла:

— Не плач, дитя моє, Ісуса Христа теж не любили книжники і фарисеї, бо не знали, що бог поставить в сяйві сонця оселю свою. А тепер ми підносимо до нього душі наші і молимося йому повсякчас, бо змаліла істина, як говорить отець Іоан, між синами людськими. Блаженні на сім світі лише ті, дитя моє, хто оберігає правду несхибно... Плакати не треба, Ісус терпів муки за нас, а ми перетерпимо за нього. А зараз молись богу, бо чуєш — до церкви дзвонять, і тобі на душі полегшає.

Я обернувся до ікони, але слова молитви втекли від мене. Як це я буду молитися богові, якого, може, й на світі немає? І почав читати вірш Тараса Шевченка — його я вивчив ще з мамою; тільки тихо, щоб не почула бабуся.

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу...

Після "молитви" мені трохи одлягло від серця, розвіялися тяжкі думки...

До нас почав учащати директор школи і довго розмовляв з бабусею, скликав сусідів і говорив, що бога вигадали самі люди, щоб їм було кому поклонятись, і що світ весь тримається не в божих руках, а на законах природи. Поки я слухав директора, то вірив, що бога немає.

Коли ж залишався з бабусею, дивився, як плакала вона перед іконою, як згадував маму, котру вбило громом за те, що не вірила в бога, і татка, вбитого на війні за ту саму про вину, то в голові в мене все починало мішатися. Я не знав, кому вірити: вчителям чи бабусі.

Так і зависли ми з Гараськом між двома силами. Спочатку борсались, а потім і незчулись, як обплутали нас з усіх кінців молитвами, як мух павутиною.

Як і бабуся Оксана, Гараськова мати після смерті чоловіка теж почала "денно і нічно" молитись в церкві і дома за спасіння душі його на тім світі і ще більше боялась, щоб і Гараська не покарала сила божа за батька.

Гарасько був старший за мене на два місяці, проте був набагато вищий. Чуб на голові в нього покрутився так, як на барані вовна; і брови мав розкішні, широкі, як два серпи.

Очі в нього були чорні, мов стиглий терен, а вуха великі, незграбні, ніби наспіх автогеном приварені.

В школі ми завжди сиділи на задній парті, щоб можна було сховатись в разі потреби від очей вчителя за чужими спинами. Найчастіше це було на уроках математики, яку я знав точно так, як і Гарасько. Лише на контрольних роботах ні мене,

ні Гараська ніколи не побачиш на своєму місці. Обидва ми пересідали в різні кінці класу, щоб можна було в когось переписати задачку.

Гарасько навіть сердився на Архімеда, думав, що то він вигадав клятву математику.

Словом, нас обох ніби одним миром помазали.

НІЧ СЕРЕД СВЯТИХ

Була середина літа. Вже давно почалися канікули, і ми з Гараськом бігали в колгосп на роботу.

Іноді збирали городину, іноді пасли худобу з колгоспними пастухами.

Якось я прийшов додому і зустрів бабусю Оксану біля воріт. У руках вона тримала гвоздики й чорнобривці, втикані головками маку, а сама була в новій білій сорочці, вишитій великими квітами на вставках, і в зеленій керсетці.

— От і добре, що ти вчасно прийшов, — сказала бабуса, — вдягай сорочку та підемо до церкви.

— Бабусю, що ви говорите! — здивувався я. — Ми ж домовились, що я дома молитимусь!

— Ні, дитя моє, — заперечила бабуса Оксана, — сьогодні маковія — такий день, що треба обов'язково йти до церкви...

Від цих слів я аж похитнувся, ніби мене вдарили по голові довбнею. Адже ще весною ми дали слово піонерам, що до церкви ходити не будемо, а тут знов те ж саме.

— Бабусю, — почав я благаючи, — нам говорили, що дітям ходити до церкви суворо забороняється.

— Це хто сказав? Отой кривий качур-учитель природознавства? — спалахнула бабуса. — Та він же сам ходив колись до церкви і бив поклони перед всіма святими, як був маленьким.

— Ні, це Дмитро Степанович. Він також говорив, що святий Ілля не їздить на вогняній колісниці по небу, все це попівські вигадки.

— Ну-ну, вигадки, — насупилась бабуса, — а хто ж тоді, по-твоєму, вбив твою маму?

— Не знаю, — кажу, — мабуть, електрика, бо, говорив Дмитро Степанович, під час грози вона виникає в повітрі.

— Сам він електрика, — буркнула бабуса, а потім вхопила мене за руку і потягла за собою.

Незабаром серед старих тополь показалась уже знайома церква. Проти вечірнього сонця виблискували її золоті хрести, а над ними кружляли в повітрі чорні граки і лелеки...

Дорогою до нас приєднались ще дві бабусі, а згодом і Пріська Потіпачиха з Гараськом.

Як і бабуса, вона була в білій сорочці, вишитій червоними ягідками, і в новій керсетці.

Гарасько глянув на мене і посміхнувся. Одна брова в нього підскочила так, ніби її хтось смикнув за ниточку.

Говорили сусіди, що бровами Гарасько був дуже схожий на свою покійну бабу

Лукію...

Він був босий і, мабуть, десь перебрів калюжу, бо ноги були такі чорні, ніби він йшов у черевиках.

Незабаром прийшли до церкви. Бабуся Оксана тричі перехрестилась і шепнула мені у вухо:

— Хрестись і ти, дитя моє, — і показала вгору, де над самим входом в золотому трикутнику було намальоване чиєсь око. Я вже давно бачив його і тепер, коли глянув, всередині в мене все чомусь відразу похолонуло. Здавалось, що ми ось-ось опустимось кудись на віки вічні. — Хрестись, — ще раз шепнула бабуся, і ми зайшли всередину.

В сизому димку блищали свічки й лампадки і так пахло воском і ладаном, що я навіть затулив носа долонею.

"Недаром його й чорти бояться", — подумав я і чхнув на всю церкву.

Бабуся Оксана зиркнула на мене скося, потім дістала хусточку, витерла носа мені і перехрестила. Я задер голову і високо під куполом побачив намальованого великого бога з розпростертими руками, ніби й справді він тримався в повітрі.

З грудей його звисав довгий ланцюг, на якому було прикріплене панікадило.

Бабуся Оксана штовхнула мене легенько в бік, щоб не задирав голови, і підвела до святої Варвари-велико-мучениці.

— Молись, дитя моє, за свою покійну матір Варю, — шепнула мені у вухо, — нехай бог простить на тім світі її согрішіння перед богом і нехай слобонить од вічних мук і вогню гієнського...

Я тихенько почав молитись, але, згадавши, що, може, бога й немає, замість слів молитви зашепотів Шевченкового вірша:

Сидить козак на тім боці,
Грає сине море.
Думав, доля зустрінесться —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...

Жаль мені стало цього козака, жаль і себе. На очах виступили сльози. Глянув я на Гараська і побачив, що він теж щось шепоче і плаче.

В цей час тихо відчинилися врата, з віттаря вийшов отець Іоан з кадилом і хрестом у руці.

Він глянув на Гараська, що, стоячи на колінах, обливається сльозами перед богородицею, і підійшов до нього, проказав якусь молитву і спитав:

— Чого плачеш, сину мій, — істинного бога от мраку гріховного взиваючи?

— У мене коліна болять, — сказав Гарасько і витер сльози долонею.

Дехто з прихожан посміхнувся.

Тоді отець Іоан підніс йому хреста до губів і велів стати на ноги.

Гарасько мовчки підвівся, глянув на мене і ледве помітно моргнув бровою.

І саме в цей час біля входу крізь розчинені двері ми побачили Ніну і Соню з нашого класу. Гарасько побілів.

Я теж захвилювався, аж піт виступив на лобі, хотів підійти до нього, але мене спинила бабуса Оксана. Вона розгорнула білу хусточку і дала тоненьку, як олівець, воскову свічечку.

— На, дитя моє, постав перед святою Варварою за свою покійну матір Варю, а ось цю, більшеньку, — шепнула вона, — постав перед Миколаєм-угодником за свого батька Миколу.

— А за дідуса Кирила? — запитав я.

— А за нього не треба, — гнівно сказала бабуса. — Бо ще й сюди нечисті душі позлітаються. Він був такий п'яниця, — бубоніла вона, — що й на тім світі знайде горілку. Мабуть, уже пропив і те, в чому його поховали...

Я запалив свічки і поставив одну перед Варварою, а другу — перед Миколаєм-угодником.

На мене зиркнув Гарасько і показав очима на двері. Як і раніше, там стояли Ніна і Соня. Біля них з'явилися Митько Кроль і Сергійко Смола.

— Ти бачиш? — сказав Гарасько. — Це вони нас шукають. Давай сховаємось, поки не зайшли сюди всі разом.

З цими словами він смикнув мене за рукав і потяг за собою.

— Лізь сюди, — шепнув тихенько і відхилив маленькі дверцята під криласом.

Я спершу не наважувався, але згодом пригнувся і проліз в темряву.

Гарасько поспішив за мною і зачинив обережно дверцята за собою.

— Тепер лежи і не ворухись, — шепнув мені на вухо, — бо паламар, здається, бачив, як ми сюди залазили.

Чути було, як над головою човгали по дошках люди, що стояли на криласі. Гарасько тим часом відшукав широку щілину між дошками збоку, і ми почали туди зазирати, чи не видно учнів.

Мені було видно святого Миколая і свічку біля нього, але дівчата й хлопці не появлялись. Мабуть, вони в церкву заходити боялись і чекали нас біля виходу.

Незабаром заспівав хор "Пресвятую богородицю", спершу тихо, потім гучніше, і нарешті Митрофан Бушля так заревів, що забряжчали вікна і погасла свічка біля Миколая-угодника.

Я знов зазирнув у щілину і побачив біля колони бабусю Оксану. Вона стояла на колінах, як і всі інші прихожани, і біла поклони.

Та ось вона повернулась до криласу, глянула на щілину і перехрестилась. Мабуть, подумала, що на неї дивляться всевидючі очі.

— Глянь! — шепнув Гарасько. — Прийшли аж сюди хлопці й дівчата,

Я глянув і відсахнувся. Зовсім близько біля криласу стояли Соня й Сергійко Смола. Соня виставила кінчик язика і лукаво поводила очима по всій церкві, видно, когось шукала...

— Все ясно, — сказав пошепки Гарасько. — Добре, що ми сюди сховалися.

Поступово співи стихли. Отець Іоан прочитав якусь молитву, і знов на криласі заспівали.

Ми з Гараськом не зводили очей з Сергійка й Соні, які, ніби навмисне, стояли біля самого криласу.

— Скільки ж нам доведеться тут лежати? — сказав я пошепки. — Уже вії чомусь злипаються.

— І мене теж на сон хилить, — сказав Гарасько. — Але-виходити зараз неможливо.

І знов ми похиляли голови на коліна.

Не знаю, чи то гудіння хору, чи монотонна молитва отця Іоана нас приспали.

Невідомо, довго ми сиділи так чи ні, бо Гарасько розбудив мене лише після того, як всі молитви давно скінчились і тільки нас двоє під криласом лишилося.

Спросоння я хотів мерщій скочити на ноги, але вдарився головою об поміст і сів на місце.

Тоді Гарасько мовчки відчинив дверцята, і ми вилізла з-під криласу.

Холодне світло місяця пробилось крізь вікно і впало на величезну бороду Івана хрестителя. Перед ним по коліна у воді стояв Ісус Христос і притискав руки до грудей; мабуть, вода в річці була дуже холодна.

Праворуч, в кутку, мерехтіли очі святого Луки.

Перед собою він тримав розгорнуту книгу, ніби хотів щось написати в ній пір'іною, але йому заважала темрява.

— Ой, мені страшно, — шепнув я до Гараська і мало не заплакав.

— То йди додому, — спокійно сказав Гарасько, ніби не знав, що всі двері в церкві були позамикані.

— А що ж тепер будемо робити? — запитав я.

— Не знаю, — відповів Гарасько. — Доведеться, мабуть, сидіти аж до суботи, поки знов церкву відчинять.

— А їсти що будемо? — розхвилювався я.

— Як — що? — здивувався Гарасько. — Божим духом житимемо, як і всі святі живуть...

Я ще раз глянув спідлоба на Луку і завмер від страху. Мені здалось, що той поворухнувся.

— Давай краще сховаємось під крилас, — сказав я пошепки. — Там не так страшно.

— Ні, — заперечив Гарасько. — Треба нам шукати виходу, бо я чув колись від матері, що рівно о дванадцятій ночі всі святі в церквах починають вечеряти.

— То, може, й ми разом з ними повечеряєм, — пожартував я.

Але Гарасько нічого не відповів, лише посміхнувся.

Раптом в одному кутку щось так голосно запищало, що ми з переляку мало не попадали.

Тим часом на середину церкви вибігло щось маленьке, з пухнастим хвостиком, схоже на кошеня, глянуло на нас і сховалось в вівтарі.

— Це куниця, — сказав Гарасько. — Ми ловили їх колись пасткою з хлопцями тут, біля церкви...

"А може й не куниця", — подумав я і відчув, що ноги мої чомусь самі підгинаються в колінах, ніби вони були виліплені з пластиліну.

Гарасько підбадьорював мене.

— Не бійсь, — говорив тихенько, — крім нас і куниць, тут нікого більше немає...

Потім він підійшов до вітара, крадькома відчинив бокові двері, озирнувся до мене і сховався в пійтмі, як привид.

Я теж прокрався понад стіною і проскочив за ним всередину.

Серед вітара стояв престол, покритий золотою парчею, на ньому блищав мідний хрест з розп'яттям, поруч лежали святі книги. В кутку на трикутній тумбочці ми побачили сірники й воскову свічку. Гарасько запалив один сірник і переніс вогник на свічку.

На великій іконі, що стояла на покуті, ми побачили голову Ісуса з терновим вінцем на лобі. З-під нього спливали червоні краплі крові, неначе вони ось-ось покотяться по блідому обличчю і впадуть на білу скатерку...

Гараська це, видно, не цікавило. На ослінчику лежали білі шматочки проскури і щось червоне в сулії.

— Бери їж — це хліб, — шепнув Гарасько і сам почав їсти.

Я спершу боявся брати, — що буде, як дізнається бабуся й отець Іоан? Але побачив, що Гарасько їсть, теж кинув у рот кілька шматочків білого хліба.

— А це ж що? — поцікавився Гарасько сулією.

Підняв її обома руками, ковтнув кілька разів і посміхнувся.

— Ой, яке солодке! — скрикнув голосно, навіть забув про страх, і передав мені сулію.

Я теж випив кілька ковтків і облизався. Потім Гарасько знов сьорбнув, і ми по черзі випили майже половину сулії.

Мабуть, це було вино, бо згодом у мене зашуміло в голові і здалося, що на іконі стало дві голови в Ісуса...

Тепер ми почували себе веселіше. Гарасько навіть взяв попову кадильницю і тихенько заспівав, як отець Іоан: "Алілуя, алілуя, алілуя".

Згодом свічка замигала й погасла.

Ми вийшли з вітара і вирішили пошукати виходу. Як і раніше, скрізь панувала мертва тиша. Місяць повернув на захід, і зникло бородате обличчя Луки, лише рами на іконостасі виблискували тьмяною позолотою.

За кілька хвилин ми оглянули всі вікна в церкві, чи немає, бува, де-небудь великої дірки серед ґратів, але всі надії наші були марні.

Потім спробували відчинити двері, може, забув їх замкнути кривоногий сторож Сидір Книш.

Але жодні з них від наших зусиль не ворухнулись. Видно, вони були позамикані на великі засуви.

Довго ми ще блукали по церкві, облазили всі куточки, хотіли зірвати одну дошку на підлозі, та на це в нас не вистачило сили.

Було вже далеко за північ, як Гарасько помітив, що високо на хорах двері трохи відхилені. На них якраз впало проміння місяця, що відбилось від ікони святого Феодосія.

— Лізьмо нагору, — шепнув мені Гарасько і послинив руки, щоб краще було держатись.

Стовпи, що підпирали хори, були дуже слизькі, бо пофарбовані олійною фарбою; проте ми видерлись по них, як кошенята.

Справді, двері тут були не замкнуті і вели в дзвіницю.

Обережно ступаючи серед різного мотлоху, ми натрапили в темряві на круті східці. Тут перепочили трохи і прислухались. Навколо було тихо, лише іноді за облицьовкою пищали кажани.

Піднялись по східцях нагору і через кілька хвилин були у самій дзвіниці.

Гарасько глянув на дзвін і посміхнувся:

— Ой, та й великий же він який! — скрикнув пошепки. — Що, коли б таким у школі дзвонили?!

— Тоді можна спокійно спати дома, — пожартував я, — почувеш навіть, коли урок починається.

Ми мовчки підійшли до вікна, в якому не було ні рам, ні шибок, і стали біля поручнів.

Село розкинулось перед нами, як на долоні.

Далеко за болотом білили хатки проти місяця. Серед них я впізнав і свою, що, мов грибок, тулилась під старою сосною.

Гарасько теж стояв мов зачарований і милувався високими тополями, що росли біля Захарківської криниці. За ними ховалась його хата, старенька, як і наша, з лелечим гніздом на гребені.

Навкруги було тихо і спокійно. Спали люди, спало село, стомлене денним гомоном.

Та ось в одному віконці блимнуло світло.

— О! — сказав Гарасько. — Зараз щось буде в Дудаківській хаті.

І справді, не минуло й хвилини, як з хати, мов кінь, вискочив старий Федір Дудак, а за ним Христя Дудачиха.

— Стріляй! Стріляй, чого ти очі витріщив! — закричала вона. — Нажени йому пшона повну потилицю!

— Бах-бах! Бах-бах, — почулося від хат, і кругом згвалтувались собаки.

— Ти куди стріляєш, іроде! — закричав через дорогу Мусій Личак. — Всі вікна посипались від дробу.

— А я пшоном стріляю, — скрикнув Дудак. — Цілу ніч кавуни стережу, і покрали холери.

— Добре, що ми тут сидимо, — шепнув Гарасько. — А то подумали б, що ми вкрали кавуна в Дудачихи...

Незабаром все стихло. Люди, що повискакували з хат, порозходились досипати ніч, тільки місяць лишився в небі та старий Федір Дудак на городі.

Гарасько важко зітхнув і сів на дзвонаревім стільчику, що стояв під стіною.

— Як же нам вибратись звідси? — сказав тихенько він. — Хіба спуститись по канаті?

— По канаті? А як перерветься?

— А ми зараз попробуємо, чи кріпкий, — сказав Гарасько і взявся за канат.

Я теж вхопився обома руками, щоб допомогти йому.

— Ну, — скомандував Гарасько, — раз, два — тягни! Ми з усієї сили смикнули за канат і так дружно, що мало не відірвали його від дзвонового язика.

Язик хитнувся, і дзвін так бевкнув, що я з переляку затулив вуха долонями.

В усіх дворах знов заваливали собаки. Грюкнули двері сторожки.

На подвір'ї з'явився низенький, кривоногий чоловік з ціпом за плечима.

Якусь хвилину він стояв нерухомо, як мумія, потім обережно підійшов до каната, хотів, мабуть, дзвонити на сполох, але Гарасько підсмикнув канат до себе, і чоловік застиг на місці.

— Це, мабуть, Сидір Книш, — тихо шепнув я Гараськові. — Глянь, як блищить лисина проти місяця і борода чорніє.

Та Гарасько не встиг слова сказати, як сторож присів на місці і закричав на все горло:

— Гей, Митрофане! Даниле! Хтось у церкву заліз! На його крик ніхто не відзивався.

Тоді Сидір кинувся до хвірточки, грюкнув клямкою і сховався за вишнями.

— Мабуть, сусідів скликає, — захвилювався Гарасько. — Тепер кому скрутиться, а нам змелеться...

Справді, через кілька хвилин знов грюкнула хвіртка, і на подвір'ї з'явилося двоє.

Я придивився і впізнав біля сторожа Митрофана Бушлю з косою за плечима.

— Де воно? — голосно запитав Бушля і сховався в п'їтмі за сторожкою, мабуть, боявся, щоб, часом, його не примітили.

— Там, на дзвіниці, — сказав Книш. — Не знаю. — один чи двоє.

— Стань сюди, — звелів Бушля. — Будь як на фронті, не підставляй лисини під кулю.

Хоч Митрофан стояв у тіні, проте за плечима в нього було видно косу, що виблискувала проти місяця.

— Погані справи наші, — сказав я. — Повідрубує нам голови Бушля і поставить перед вівтарем, щоб всі дивилися. Та й соромно буде перед піонерами, як дізнаються про все.

— Мовчи, — перебив мене Гарасько. — Може ж вони сюди не полізуть.

Але він помилився. Чути було, як Сидір задзвенів ключами і грюкнув засувом так, що аж дзвіниця затряслася.

— Ідуть, — шепнув Гарасько. — Доведеться нам кудись ховатись.

Чути було, як загупали чоботи по дерев'яних східцях і задзвеніла коса об перила.

— Біжімо і сховаємось на хорах, — шепнув Гарасько, і ми кинулись вниз, назустріч

Бушлі й Книшеві.

Поки вони вийшли на другий поверх, ми пролізли крізь розчинені двері на хори і причинили їх за собою.

Тим часом Бушля й Книш підійшли до самих дверей і зупинились перед східцями, що вели до дзвонів.

— Лізь першим, Сидоре, — сказав Митрофан Бушля. — Бо я погано бачу в темряві. Жени його прямо на мене, а я тут тільки махну косою — і голова з пліч покотиться.

— Ні, — перебив його Книш, — краще я тут стоятиму і молотитиму його, як Хома гречку...

Книш засвітив свічку і сказав тихенько:

— Лізьмо разом, бо одного ще може скинути з дзвіниці.

— Ну гаразд, — погодився Митрофан Бушля. — Лізьмо. Знов загрюкали підбори по східцях; через якусь хвилину вони обидва вже були на дзвіниці.

— Біжімо! — шепнув Гарасько і кинувся крізь двері до виходу.

Поспішаючи, ми пробігли одні східці, потім другі і вибігли надвір.

— Все, — зрадів Гарасько. — Тепер ми врятувалися від небезпеки. Тікаймо!

Без відпочинку ми бігли аж до старого вітряка, що стояв край села, з одним крилом. Тут сіли перепочити. Теплий вітер легенько повівав з луку, гойдав пошарпане крило вітряка, від чого воно так скрипіло, що, здавалось, ось-ось переломиться.

— Добре, що хоч дверей не замкнув Сидір за собою, — сказав Гарасько. — Це б лежали ми пов'язані під сторожкою.

Я мовчав, хотілося додому, у ліжку, бо очі злипалися так, ніби вії були намазані клеєм.

Місяць низько схилився над землею, і довга тінь впала від вітряка, схожа на велетенського чоловіка з піднятою рукою. Праворуч від нас простяглися широкі луки, вкриті сизим туманом, що стелився над землею, і недалечко самотньо темніла височезна москалівська груша. Про цю грушу я чув від бабусі, що посадив її якийсь Устим Гарбуз, коли його забрали в москалі на довгі двадцять п'ять років. Устим так і не повернувся, деś загинув на полі бою, а груша й досі стоїть, найвища з усіх дерев, що є у селі...

Тут ми вирішили почекати ранку, щоб не з'являтися додому перед світом.

Незабаром защебетали пташки на груші, спалахнув край неба на сході, всіяний дрібненькими хмарами, і з-за далеких синіх гір виплило червоне, як жар, сонце...

— Ходімо додому... — обізвався нарешті Гарасько, — скажемо, що були біля Дніпра, рибу ловили.

Біля воріт я зустрівся з бабусею Оксаною. Вона якраз вирядила корову в череду і дуже здивувалась, побачивши мене на дорозі.

— Де тебе цілу ніч носить, халамиднику, — одразу ж накинулась вона на мене і мало не потягла налигачем.

Я сказав, що ходили з Гараськом до Дніпра по рибу, та заблудились, і нечиста сила нас до ранку по болотах водила.

— Снідай та йди по жолуді в ліс, — сказала нарешті бабуса. — Та молись богу, якщо заблудишся...

Після сніданку я взяв мішок, зайшов до Гараська, і ми разом пішли до лісу.

Жолуді ми відклали на потім і спершу облазили всі дупла в деревах біля Гайдамацької балки.

Тут з Гараськом приключилась пригода. Він виліз на стару, зламану вітром осику, засунув руку в дупло. Всередині щось заворушилось.

— Є!—закричав Гарасько.— Мабуть, совенята!

Але витяг з дупла... змію. З переляку він мало не впав з осики і кинув змію на землю.

На щастя, це був сірий вуж з жовтими вушками на голові. Ми його не вбили, бо пошкодували, але після того по дуплах більше вже не лазили.

Так і день минув у лісі. Надвечір натрусили зелених жолудів та й подалися додому.

Біля нашої криниці зібралися молодіці з відрами і про щось жваво розмовляли між собою.

Згодом ми дізнались про те, що минулої ночі в церкві святі ночували. Хтось чув від попа Іоана, що то, мабуть, були архангел Михаїл і святий Петро, бо відпили вина з чаші, спалили свічку і з'їли святий дарник на ослінчику.

— Мабуть, на небі неврожай, — шепотіла бабуса Оксана. — Треба хоч десяток яєчок віднести їм на вечерю.

— Атож, — пожартував я, — буде неврожай, як святий Ілля витолочив там геть усе своєю вогняною колісницею...

— Що ти верзеш, грішнику! — обурилась бабуса і ляснула мене по губах долонею.

— Як всі розійшлися, бабуса повела мене в хату, дістала з скрині ту саму сорочку, в якій ми ходили святити паскуї на великдеиь, зав'язала яєчок, сала в хустку, і ми знову пішли до церкви.

Цього разу вона весь час тримала мене за руку, мабуть, боялась, щоб не втік, як учора.

Біля церкви вже зібралося чимало прихожан, хто молитись, а хто послухати. Серед них я побачив Гараська, якого мати теж тримала за руку.

"Хоч би, — думаю, — люди не догадались, що ми і є ті самі святі, про яких стільки різних розмов біля церкви".

Проте на нас ніхто не дивився, бо всі слухали розповідь сторожа і Митрофана Бушлі.

— Я тільки вибіг з хати, — говорив Бушля, — коли бачу — стоїть архангел Михаїл з вогняним мечем біля входу до дзвіниці. В його руці меч горів так, ніби тільки що в горіні розпечений. Я мовчки перехрестився, — вів далі Бушля,— а потім зайшов у хату і почав молитись...

Люди слухали його, і всі хрестилися. В кожного були вузлики в руках з хлібом, салом і яєчками.

— А я святого Петра мало не потяг ціпом по спині! — твердив Сидір Книш. — Хіба

ж я знав, що він завітає до церкви серед ночі?

Як зайшли в церкву, паламар Лука обійшов з мискою всіх прихожан, щоб жертвували для святих, що хто зможе..

Я бачив, як бабуся Оксана дістала хусточку з-за пазухи, розв'язала її і висипала в миску всі монети, які торгувала на базарі за яблука.

— Бабусю, — не стерпів я, — хіба й на небі гроші такі самі? Невже вони й там потрібні?

Бабуся блимнула на мене очима і поставила на коліна перед Варварою.

Цього разу свята Варвара дивилась не так суворо. Здавалось, посміхалась до мене, ніби хотіла сказати: "Я все знаю, халамиднику, бачила, як ти бродив по церкві серед ночі".

Але не сказала нічого.

Скрипнули врата, і з вітваря, як завжди, з кадилом вийшов отець Іоан.

— Владико, господи Ісусе, іже неізречонного раді твого человеколюбія поклоняємся те раби твої. Ти послав нам, госпode, святих своїх, еже даруй нам ізряднее же святих щедрот твоїх, яко благословен еси во веки амінь...

Мені смішно було все це слухати. Хто-хто, а ми з Га-раськом знали, що ото за святі гостювали вночі в церкві. Та й які ми раби?! А для чого ж тоді фашистів розбили?

Бабуся Оксана впала на коліна і почала бити поклони. Потім вона дала мені вузлик і сказала.

— На, дитя моє, віднеси цей вузлик, постав перед архангелом Михаїлом, нехай прощає нам гріхи наші та, може, й мамі твоїй передасть наш поклон на небесі.

Я взяв з рук бабусі вузлик з салом і яєчками і поставив його на тумбочці перед іконою.

Потім бабуся поцілувала плащаницю, і ми пішли додому.

Тепер вона хвалила мене і погладила по голові за те, що вистояв в церкві тихо і не крутився.

В ДАЛЕКУ ДОРОГУ

Швидко промайнули роки за шкільною партою.

Бабуся Оксана вчитись далі в школі мені не дозволила, та й не було зразу після війни в нашому селі десятирічки: велика школа стояла зруйнована.

Тепер бабуся Оксана наполягала, щоб я їхав до Києва. Отець Порфирій улаштує мене в духовну семінарію, де він читає "лекції", сполучаючи цю роботу, як говорила бабуся, із "службою на приході".

Гарасько теж після школи лишився дома.

Якось прийшов він до мене в садок і сказав посміхаючись:

— Ми вільні, як птахи, друже мій, куди схочемо, туди й полетимо. — Він навчився бринькати на гітарі "І шумить, і гуде..." і тепер з нею не розлучався.

Сидіти в садку довго нам не довелось. На подвір'я прискакав на коні бригадир колгоспу і загадав іти гребти й складати сіно на плавнях в копиці.

Діватись було нікуди, довелось взяти вила і йти на роботу.

На сіножаті ми зустріли й інших школярів. Серед них були Ніна й Соня; потім прийшли Дмитро Кроль і Сергій Смола.

Давно скошене сіно було сухе, як порошок. Дівчата згрібали його у валки, а ми, хлопці, носили в копиці.

Мені випало працювати разом з Ніною; я дуже зрадив і старався якомога краще показати себе в роботі.

День був теплий і ясний. В небі — ні хмаринки, лише сонце без жалю припікало в спину, від чого всі ми обливалися потом.

Проте Ніна гребла так швидко, що я ледве встигав за нею носити. Щоби її розрум'янилися; щоб ніс не загорів, вона приліпила до нього листок подорожника.

Так ми працювали без відпочинку до самого обіду, а потім пішли під густі верби, що росли над сагою.

Ніна дуже захотіла пити. Я повів її до холодного джерела, що текло з-під гірки за молодими дубками. Ми йшли не поспішаючи. Іноді Ніна рвала різні квіти, що попадались між травою, а я підкидав порожню пляшку і ловив її як гранату.

— Де ж те джерело? — нетерпляче запитала Ніна. — Може, воно вже давно висохло?

— Ні, воно ніколи не висохне, — заспокоював я Ніну і заглянув їй у вічі. А вони в неї такі голубі, як яєчка в синиці.

— Чому ти так дивишся на мене? — спитала вона і затулила обличчя квітами.

Якусь хвилину ми йшли мовчки, аж поки з-за кущів долинув дзюркіт струмочка:

— Вода! — скрикнула Ніна радо і побігла вперед поміж травою, що сягала їй до пояса.

Вода в струмочку була чиста, прозора і холодна така, що в зуби заходила, як взимку.

Поки я набирав джерельної води для Гараська, Ніна вмилась і сіла в траві, щоб розчесати коси.

Вгорі над нами щебетала ластівка, що примостилась на гілці сухої модрини, десь недалечко в траві кричав деркач, ніби перегукувався з перепілками.

— Як тут хороше, — вигукнула Ніна і глянула на мене великими голубими очима.

— А там, за верболозом, ще краще! — відказав я і відчув, що серце моє чомусь затьохкало від хвилювання.

— То, може, підемо глянемо? — обернулась в мій бік Ніна. — Я дуже люблю квіти й природу. А ти любиш? — запитала вона і знов глянула мені прямо у вічі.

— Люблю, — відповів я, — особливо річку або ліс весною.

— А до Дніпра далеко звідси? — поцікавилась Ніна.

— Далеко, — кажу. — Треба йти плавнями цілий кілометр.

Тим часом вона заплела косу, перекинула її назад через плече і підвелась.

— Ну, ходімо подивимось, що там за верболозами, — сказала вона і побігла з гірки по сіножаті.

Я наздогнав її, звернув ліворуч, щоб обійти кущі дикої; калини, переплетеної

ожиною.

Ми вийшли до широкого озера, що ховалось між вербами, які низько схилились над ним, ніби дрімали. Ніна затамувала подих і стояла мов зачарована.

Недалечко від берега серед рогозу кричала очеретянка, а далі серед чистої води, між великим листям, білили лілеї.

— Зірви мені хоч одну, — пошепки сказала Ніна. —• Вони мені снилися колись, перед Новим роком...

Від цих слів мене ніби вдарив хтось по голові палицею.

"Як же скидати штани перед дівчиною, адже бабуся мені трусів не купила, бо говорить, що їх носять тільки безбожники, які не бояться ні гріха, ні сорому".

Думав я, думав і кинувся в воду прямо в штанях. Ніна глянула і залилась сміхом.

Тим часом я зірвав кілька лілей і повернувся на берег. Ніна взяла їх і пригорнула до грудей, а я стояв перед нею в мокрих штанях і не зводив очей з її круглого рум'яного обличчя, всіяного подекуди дрібним ластовинням, як маком.

— А чому ти штанів не скинув? — здивувалась Ніна.—Тепер будеш мокрий сіно носити.

— Тут не можна плавати голому, — сказав я, виправдовуючись. — Глянь, кругом на воді біліють квіточки, то чухна. Від неї буде все тіло вогнем пекти, наче від жаливи.

Ніна глянула на мене підозріло, але промовчала.

Потім вона сіла в холодку і почала плести віночок, а я пішов у кущі, викрутив штани, нарвав повну кепку ожини. Тим часом вона сплела вінок, прикрасила його лілями, наділа на голову.

— А чи правда, що ви з Гараськом будете вчитись на попів у духовній семінарії в Києві? —згодом спитала вона.— Говорила бабуся Оксана біля крамниці, що ви незабаром поїдете пароплавом до якогось отця Порфирія.

На це я не знав, що відповісти, і тільки похитав головою.

— А до церкви ти й зараз ходиш?— допитувалась Ніна.

— А я ніколи й не ходив туди, — відповів я і відчув, що червонію від сорому.

— Не обманюй,— сказала з докором у голосі Ніна. — Я сама якось бачила, як тебе за руку вела в церкву бабуся Оксана.

— Так це ж коли ще було, — ледве спромігся я, бо слова чомусь ніби застрявали в горлі.

— А ми з Сонею в технікум поїдемо, — похвастала Ніна, — будемо на бухгалтерів разом вчитися...

Я хотів щось сказати, але не встиг, бо з кущів до нас вибігли Соня й Гарасько.

— Так ось як ви нам воду несете, — пожартувала Соня. — А ми їх чекаємо під вербами...

— Ой! Де ти взяла ці лілеї? — скрикнула вона. — Дай мені хоч одну, я заберу з собою додому.

— Це ось він мені нарвав, — сказала Ніна і кивнула на мене. — А тобі нехай Гарасько нарве.

Гарасько знімав, бо теж, як і я, соромився скидати штани при дівчатах.

— Дістань хоч одну, — благала Соня. — Невже ти плавати не вмієш?

Проте Гарасько був хитріший від мене. Він сказав, що знає, де ростуть жовті й рожеві лілеї, і подався на другий бік озера.

Поки він ходив, до нас прибігли Дмитро Кроль і Сергій Смола.

— Ви що тут робите? — майже разом скрикнули вони. — Пора сіно носити!

Від несподіванки дівчата ойкнули і кинулись через кущі на сіножать, як дикі кози.

Я погукав Гараська, який уже встиг зірвати кілька жовтих лілеї, і ми разом пішли до гурту.

Так ми працювали до пізнього вечора, поки не позгрібали всіх покосів і не поскладали в копиці.

Додому повертались стомлені, як уже великий місяць зійшов над плавнями.

Я йшов поряд з Ніною і тримав її за руку, щоб не загубити одне одного в густих кущах ліщини. Так дійшли до Бог-данівської греблі і там попрощались.

Ми з Гараськом звернули ліворуч понад Коноплянкою до нашого подвір'я.

Біля криниці Гарасько зупинився і сів на цямрині.

— Отже, скоро ми з тобою поїдемо до Києва, — сказав тихенько він. — Цікаво, як там, в столиці.

— Не знаю, — кажу. — Мабуть, що краще, ніж в нашому райцентрі.

— А тобі хочеться на попа вчитись? — згодом запитав Гарасько і посміхнувся.

— Не дуже, — признався я. — Та й соромно ж буде їхати додому на канікули в рясі.

— А знаєш, що я надумав? — сказав Гарасько. — До отця Порфирія ми не поїдемо. Подамо документи в якийсь технікум і будемо вчитись, а додому напишемо, що поступили в духовну семінарію.

— Цікаво, — зрадів я. — Це ти добре придумав, та тільки треба підшукати такий технікум, де б не було математики.

— А це ми в газеті подивимось, — відповів Гарасько. — Там багато об'яв друкуються...

Я хотів уже йти додому, та Гарасько стримав мене.

— Скажи, хто краще тобі подобається — Ніна Приймаківська чи Соня?

— Ніна, звичайно, — сказав я. — Ти бачив, які в неї голубі очі? Навіть при місяці видно...

— Голубі очі — це дрібниця, — відповів ехидно Гарасько. — На старість вони стануть сірими, як у бабусі Оксани.

Я знав, що він жартує, тому й не сердився.

Справді, Ніна була кращою від Соні, хоч в тієї очі чорні, та сама кирпата і лице кругле, як соняшник. А в Ніни зовсім інше: ніс рівний, коси сріблясті, а губи такі червоні, як шипшина. Звичайно, вона більше всім подобалась, ніж Соня, та Гарасько не хотів про це й слухати, мерщій схопився з цямрини і пішов додому.

Я теж звернув у свою вуличку і чомусь не йшов, а біг. На душі було так радісно, що не хотілося йти в хату. Я сів на призьбі, згорнув руки і задивився на місяць. Звідси мені

було видно Приймаківську хату, де жила Ніна. Поруч височіли старі явори, а ліворуч схилились верби над Богданів-ською греблею, і між ними виднівся місточок.

Проти місяця біліла одна стіна хатини, як екран в кіно. Я помітив, як по ній промайнула чиясь тінь і зникла.

"Прийшла Ніна додому", — подумав я і теж пішов у хату.

Другого дня перед вечором до мене зайшов Гарасько.

— Ходімо до клубу, — сказав з порога. — Я бачив, що там уже хлопці й дівчата зібралися...

Я нашвидку надів новий костюм, той, що бабуса купила в крамниці тоді, як говорила всім, що я їду в духовну семінарію, і ми вийшли надвір.

— Коли б ти побачив, яке хороше плаття сьогодні на Соні, — сказав Гарасько. — Там таке барвисте, як луки весною. Такого плаття тут ні в кого немає.

— А в Ніни чим погана червона кофточка? — не стерпів я.

— Такі кофточки тільки цигани колись носили на ярмарку, — не вгавав Гарасько. — А квітчасте плаття, як у Соні, це інша справа...

Так за розмовою ми незчулись, як прийшли до клубу.

Тут зібралося вже чимало друзів, з якими разом вчилися. Серед них сиділа вчителька Дора Михайлівна — недавня керівниця нашого класу. В руках вона тримала великий букет квітів, мабуть, піднесений учнями.

Всі глянули на нас і засміялися.

— Паламар і церковний староста ідуть! — вигукнув Митько Кроль. — Мабуть, тільки що з молитви вечірньої.

— Тихіше, Кролю, — стримала Дора Михайлівна. — Сміятись не треба.

Ми підійшли до гурту і зупинилися.

— Ну, як твої справи, Потіпако? — спитала Дора Михайлівна. — Ідеш вчитись чи будемо працювати в колгоспі?

— Тільки вчитись, випалив Гарасько і сів на лавці.

— А ким же ти хочеш бути? — поцікавилась вчителька і сховала ніс у квітах.

— А це вже секрет, — відповів Гарасько. — До Києва поїдемо.

— І ти теж? — звернулась до мене Дора Михайлівна.

— Так. І він теж, — відповів за мене Гарасько, мабуть, він боявся, щоб я не виказав нашої таємниці.

Незабаром до гурту підійшли Ніна й Соня.

Справді, на Соні було нове квітчасте плаття, яким хвастив переді мною Гарасько, але Ніна була ще в кращому і біліла серед всіх, як лілея, що я дарував їй біля озера.

— Ну як, відіслали документи, дівчатка? — звернулась до них Дора Михайлівна.

— Відіслали в Чигирин, — відповіла Соня. — Будемо вчитися.

— Та вас там приймуть без іспитів, — сказав Кроль, — адже ви чисті відмінниці.

— Жаль, що у нас десятирічки немає, — зітхнула Ніна. — А мені так хочеться ще до школи ходити.

— Розбили школу фашисти, — з жалем сказала Дора Михайлівна. — Проте скоро

нову побудують, тоді знов у нашому селі буде десятирічка.

Лише Гарасько мовчав, його мучила думка про те, що Дора Михайлівна вивела йому трійку з математики. З такою оцінкою важко поступити вчитися далі...

Тим часом Кроль заспівав пісеньку, всі підхопили її. Співала також і Дора Михайлівна. Тепер вона начебто була не вчителькою, а просто подругою. Лише ми з Гараськом мовчали. Чомусь нам було невесело на душі...

— Хороший в тебе голос, Дмитре, — сказала нарешті Дора Михайлівна. — З таким голосом і в театральне училище можна б поступити.

— Справжній Шаляпін,— похвалила Ніна.

— А ти його чула?— засміявся Гарасько.

— Не чула, так знаю, що це був великий артист, — відрубала Ніна.

— Я дуже люблю артистів і композиторів,— сказала перегодя Ніна. — Я збираю їхні фотографії, але сама голосу не маю. Та й грати теж не вмію, — зітхнула вона. —Єдиний інструмент в мене буде — це рахівниця, якщо закінчу технікум...

— Ні, а я люблю машини, — згодом обізвався Дмитро Кроль. — Бути шофером на автомашині — це моя мрія.

— Тоді й мене покатаєш, — пожартувала Соня.

— І мене теж,— озвалась Ніна.— Я на легковій автомашині ще ніколи не їздила...

Тим часом Дора Михайлівна підвелась, побажала всім успіху в майбутньому навчанні та й пішла додому.

— А мені хотілося, щоб ти став артистом, — знов сказала Ніна Дмитрові.— Тоді й твоє фото було б в моєму альбомі разом з кіноакторами.

— А ви чого мовчите? — єхидно звернувся до нас Сергій Смола.— Мабуть, думаєте про свої ризи й кадила...

Всі гучно засміялися.

— А чи правда, що ви подали документи в духовну семінарію? — з іронією запитав Митько Кроль і заспівав тихенько: —"Алілуя, пресвятая богородиця..."

І знов дівчата залилися сміхом.

— Ні, ти не так, — скрикнув Сергій Смола, сам вийшов наперед, зігнувся і прогугнявив:

— "Отче наш воли пас... удивітельно, удивітельно, уди-вітельно..."

— Невже ви й справді хочете бути попами? — здивувалась Соня. — Я їх так боюся.

— І я теж, — сказала Ніна,— бо вони ходять з хрестами.

— Всі чорти хреста бояться, — нахмурився Гарасько.— Ще невідомо, хто ким буде, бо у всіх життя попереду.

Якусь хвилину всі сиділи мовчки.

Потім Соня взяла під руку Ніну, щось шепнула їй у вухо, і обидві вибігли за ворота.

— Ходім наздоженемо їх, — сказав Смола Митькові.— Підемо разом додому.

Поступово всі розійшлися, тільки ми з Гараськом лишилися.

— А може й ми підемо? — не стерпів я і відчув, як мені в серці закололо мов голкою.

— Нікуди ми не підемо, — відповів Гарасько. — Хіба не бачиш, що всі сміються з нас і не хочуть дружити.

— А що ж робити, щоб не сміялися? — спитав я.

— Ось що я надумав, — промовив Гарасько. — Давай подамо документи в театральне училище.

— А хіба є таке? — здивувався я.

— Звичайно є, в Києві, — відповів Гарасько. — Зараз підемо в бібліотеку і подивимось об'яви в газетах. Та й здивуються ж тоді всі, коли почують наші голоси по радіо, — говорив Гарасько. — А там оголосять: "Перед мікрофоном— заслужений артист Гарасим Самсонович Потіпака!" Дмитро Кроль, мабуть, не витримає цього і помре від заздрощів!

— А що скажуть дівчата, як дізнаються, що ми артисти?— зрадів я.— Тоді Ніна обов'язково приліпить в своєму альбомі і мою фотокартку...

— Звичайно, приліпить, — погодився Гарасько. — А тепер давай заспіваємо, і ти почуєш, який в мене голос.

І він заспівав:

— Ой що ж то за, шум учинився — га,
Що комарик та й на мусі оженився — га,
Та взяв собі жінку невеличку — гу,
Що не вміє шити-прясти чоловічку...

— Ну, як?— спитав стиха.— Правда, співаю краще, ніж Кроль? Переді мною він, як розбитий глечик, — глузував Гарасько. — Тепер ти заспівай, — звернувся до мене, — та тільки від всієї душі, бо це іспит для тебе, розумієш?

— Який іспит? — здивувався я. — Ти хіба приймаєш мене в театральну школу?

— Не приймаю, а перевіряю, — відказав Гарасько сердито.— Треба ж знати — придатний ти в артисти чи ні.

Тоді я теж кашлянув і заспівав на повний голос:

Ой там на току, на базарі
Жінки чоловіків продавали,
Як прийдеться до ладу, то я й свого поведу —
та й продам...

— Теж непогано, — схвалив Гарасько. — Правда, в тебе голос трохи тупіший, ніж у мене, проте не біда, вигавкаєшся, як кажуть.

Щоб не гаяти часу, ми зайшли в бібліотеку і попросили підшивку газет за два місяці.

— Для чого це вам стільки газет? — здивувалась бібліотекарка. — Може, на цигарки вкрасти збираєтесь?

— Ні, — пояснив Гарасько, — ми хочемо прочитати об'яви, куди краще їхати вчитися.

— А, ось що,— посміхнулась вона.— Тоді, будь ласка.[]Вона поклала перед нами гору газет, і ми почали їх перегортати.

Гарасько швидко прочитав щось і посміхнувся.

— Є, — шепнув мені у вухо, — дивись, хоре... хоре...

— Хореографічне училище, — ледве прочитав я і здивувався.

— Сюди й поступимо, — скрикнув Гарасько.— Будемо співати в оперному театрі, як Іван Сусанін...

Я уважно переписав об'яву. Вийшли надвір.

— Тепер лусне Сергій Смола, як волоський горіх,— засміявся Гарасько. — Митько Кроль возитиме нас в автомашині...

— А Ніну й Соню тоді куди посадить він? — пожартував я.

— В багажник, — засміявся Гарасько. — Там їм найкраще місце.

— А що, коли Дмитро дізнається про все і теж подасть свої документи? — захвилювався я.

— Не бійсь, — сказав спокійно Гарасько. — В артисти його не приймуть. Ти ж бачиш, який він товстий і низький. Та, й ніс у нього плескуватий, ніби ґудзик від шинелі пришитий.

— А Смола чим кращий? — не стерпів я. — Та ще й Ніну проводить додому. Тепер я знаю, для чого він жоржини й хризантеми вирощує біля хати.

— Давай краще заспіваємо, — запропонував Гарасько. — Адже це скоро буде наша основна професія.

— А що бабуса Оксана і твоя мати скажуть, як дізнаються про все? — перебив я Гараська.

— А ти нічого їм не говори, — порадив Гарасько і зупинився біля криниці. Звідси ми побачили проти місяця чотири темні постаті. Вони йшли по широкій вулиці, а потім біля воріт, де жив Сергій Смола, спинилися.

— Бач, а з нами не хочуть дружити, — сказав я.— Мабуть, тому, що не їдемо разом з ними вчитися.

— Ні, — перебив мене Гарасько. — Вони думають, що ми будемо говорити з ними про святі моці та плащаниці...

Тим часом Сергій Смола перескочив через перелаз, нарвав квітів під хатою і виніс дівчатам.

"Треба буде й собі насіяти, як приїду на канікули, — подумав я, — бо в бабусі біля хати ростуть лише лопухи та ведмежі вушка..."

Незабаром хлопці потиснули руки дівчатам, і розійшлися.

— Ходімо й ми, — озвався Гарасько. — А завтра відправимо документи в столицю...

Бабуса Оксана ще не спала.

В хаті пахло воском. На столі лежало кілька свічок, видно, тільки що скачаних.

— Довго ти ходиш, дитя моє, — казала вона. — Краще б псалтир почитав або молитовник, щоб не соромно було тобі перед отцем Порфирієм і перед богом...

Але я не слухав її. Випив молока з глечика і ліг у ліжку. Тепер перед моїми очима стояла широка вулиця, залита місячним сяйвом, і на ній чотири постаті біля Сергієвих воріт.

"І що сталося з Ніною, що вона не схотіла дружити зі мною, — думав я і згадував той день на сіножаті, як я рвав для неї білі лілеї. — Це Смола в усьому винен, — шепотів я сам до себе.— Це він зробив так, щоб Ніна зі мною перестала дружити. Ну, гаразд, — скипів я від гніву, —і тобі з нею не дружити".

І я почав думати, як зробити, щоб Ніна більше не ходила з Смолою.

Я згадав, як одного разу до бабусі Оксани приходила Марина Дудаківська, що жила на Патяківці. Тоді її покинув був Андрій Бриль і почав гуляти з іншою. Бабуся Оксана чарувала й— молилася, щоб знов повернути його до Марини.

Я пригадав, як вона палила під димарем якусь чародійну очеретину і варила любисток.

І тепер все це згодилось мені, як знахідка. Лежачи під ковдрою, я повторював собі всі ті молитви, які вона читала для Дудачихи, і вирішив вранці все це проробити, як і бабуса. Тоді Смола одчепиться від Ніни.

Щоб' скоріше діждатись ранку, я натяг ковдру на голову і швидко заснув.

Ще звечора я знав, що бабуся Оксана збирається йти на храм в сусіднє село, тому прокинувся рано і вигнав корову в череду.

Як тільки бабуся пішла, я нарвав зеленого любистку біля призьби і вирішив зварити його під димарем в черепочку, як це робила бабуся Оксана.

Я знав ще й те від бабусі, що цим зіллям треба щоранку вмиватись і читати молитву, тоді ненависний суперник відчепиться.

Потім я поліз на горище, знайшов чародійну очеретину, то її ховала бабуся за кроквою, і ще кілька маленьких вузликів з різними чарами.

Поки нікого не було, я розпалив під димарем вогонь, поставив на нього черепок з любистком, а зверху виклав літеру "Н" з очеретини, бо цією літерою починалось слово "Ніна".

Поступово сухі дрова розгорілися, довгі язики полум'я лизали черепочок з любистком, і вода почала закипати.

Я причинив дверцята, а сам зайшов у хату і, пригадавши молитву, що читала бабуся Марині Дудаківській, почав тихенько:

"Марія, мати божа, благоуханія чесне, твоїми молитвами приверни мені Ніну Приймаківську божим світлом і любовію душі озари... І прошу тя, одверни від Ніни раба твого Сергія Смола, на благо тому, хто чинить волю твою..."

Раптом чую, за вікном піднявся гамір, забряжчали відра біля криниці. Я схопився і вибіг надвір.

Побачив я дивовижну картину.

З усіх дворів до нашої хати збігалися люди з відрами, вилами, з мокрими ряднами. Мусій Личак уже приставляв драбину до причілка. Лише тоді я збагнув, що трапилось, коли побачив, що з бовдура валив дим пополам з вогнем, як з труби паровоза.

Незабаром Личак Мусій виліз на хату і почав лити воду в димар. Тепер я догадався, в чому річ, і миттю кинувся в сіни. Там я обережно відхилив дверцята димаря, дістав свій черепок з любистком і кинув його з переляку в помийницю.

Мабуть, від моїх чарів загорілось ганчір'яне заткално¹, потім сажу в димарі, і виникла пожежа. Кілька чоловік забігли в сіни і загасили заткално водою. Мусій Личак вилив ще кілька відер води і зліз додолу.

— Тьху ти, сила божа! — сказав і сплюнув на землю. — Напхали ганчірок, мало хату не спалили.

Він глянув на мене і похитав головою.

— Було б тобі, хрещенику, коли б я не побачив, — згоріла б ваша хата дощенту...

Незабаром всі розійшлися. Згодом з храму повернулась бабуся Оксана. Ще дорогою вона дізналась про пожежу і тепер молилась перед іконою і благала одвернути Антонів вогонь від нашої господи. Потім вона запалила свічку і повипікала нею кілька хрестиків на сволиці, на дверях і на лутках вікон.

Але як затьохало в мене серце, коли бабуся скинула з себе все святкове і почала готувати свині їжу. На дні помийниці вона побачила черепок, закурений сажою, і здивувалась. Там же було кілька вузликів, які я дістав з горища...

— Що це?! — скрикнула нарешті бабуся. — Чари якісь, чи що?

— Не знаю, — кажу. — Я нічого не кидав. — А сам стою і тремчу, як молочний кисіль у ложці.

— Це, мабуть, хтось підкинув нам тоді, як хата горіла, — ■ сказала вона, тричі сплюнула собі через плече, щось пробубоніла і провела ножом навхрест через помийницю.

Потім ми взяли помийницю за вуха, винесли і викопали ямку під глухим вушаком воріт, де ніхто не ходить. Тут бабуся ще трохи побубоніла щось собі під ніс, вилила все з помийниці разом з черепочком і загорнула землею. Після всього я важко зітхнув і мало не заплакав. Чомусь мені здалося, що разом з оцим черепочком ми закопали дружбу і найтеплі-ші почуття мої до Ніни. "Доведеться тепер благодіяти бога, — думав я, — щоб воскресив їх з того світу, як він воскрес сам із гроба господнього..."

Після обіду до мене прийшов Гарасько, і ми віднесли на пошту свої документи.

Біля сільради зустріли Ніну й Соню. Вони брали довідки про те, що живуть в селі, а не в місті.

— То ви ще не поїхали? — спитав Гарасько.

— Ні, — відповіла Соня. — Ще трохи попрацюємо в колгоспі, а потім поїдемо.

— Туди ж, в технікум? — поцікавився я.

— Еге ж, — відповіла Соня. — В бухгалтерський технікум.

— Жаль, — процідив Гарасько. — Таку професію можна й дома здобути. Бухгалтер — це той самий хлібороб, а в землі копатись — нев'елика наука.

— Капусту вирощувати вміє і наша бабуся, — додав я.

— Хліборобство — це така наука, — не вгавав Гарасько, — посіяв і чекай, поки виросте, а потім скоси, змолоти і їж мовчки.

— Неправда! — скрикнула Соня. — Без агронома і без бухгалтера в селі не обійтись...

Лише Ніна чомусь стояла мовчки і жодного разу на мене не глянула.

"Чому вона сердиться на мене? — думав я. — Чи не догадується, бува, що дружба наша лежить тепер під глухим вушаком в черепочку..."

— А чому ви не подали своїх документів у медичне училище? — допікав Гарасько. — Все ж таки лікарем краще. Сиди собі в білому халаті і чекай, поки хтось по здоров'я прийде та ще, гляди, і яечок принесе в кошику, як попові.

— То вам будуть яечка носити, — озвалась Ніна. >— Ви ж на попів їдете вчитися.

— А ми будемо бухгалтерами, — з притиском сказала Соня. — Це потрібна професія.

Гарасько глянув на неї, сплеснув долонями і зареготав.

— Бухгалтер — це все одно, що продавець оселедців. Де ви бачили, щоб його орденом нагороджували?

Дівчата глянули на нього, рішуче повернулись і пішли він нас.

— Навіщо ти образив їх? — обурился я. — Може б, вони теж погодились поїхати разом з нами до Києва.

— Чого ради? — спалахнув Гарасько. — Чи не в театральне училище?

— А чому б і ні, — насупився я. — Хіба з Ніни була б погана артистка?

Гарасько глянув на мене вкрай здивовано.

— Чудний ти! Та хіба ж таких, як вони, можна випускати на сцену? Про Ніну всі подумують, що справжня оса, а про Соню — вертихвостка, — допікав Гарасько. — Дивись, хоч не ляпни, куди ми їдемо, ще й справді причепляться.

— То було б нам хоч попрощатись з ними, — сказав я і відчув, що серце моє ніби хтось стиснув долонями.

Гарасько спокійно сховав квитанцію в кишеню, і ми разом пішли до нас, де чекали вже давно бабуса Оксана і його мати.

На столі ми побачили графин з наливкою і різну закуску.

— Невже це для нас? — шепнув мені Гарасько, але не встиг я подумати, як рипнули двері і в хату увійшов отець Іоан. Він був у довгій коричневій рясі, а в руках тримав якусь книгу в шкіряній оправі. На плечі його спадали руді пасма волосся, на грудях тряслась невеличка борідка. Він швидко пройшов до покутя, перехрестився і прочитав богородичень.

— Сідайте, батюшечко, до столу, — шепнула йому бабуса Оксана. — Ми вже давно вас виглядаємо...

Отець Іоан скинув бриля, сів до столу, випив чарку наливки і почав тихенько, звертаючись до нас:

— Сини мої, Ісус єсмь путь і істина в житті, хто-бо хоче душу свою вберегти, той втратить її, а хто втратить її заради Христа, той врятує її... їдьте, сини мої, поклоніться святим мощам в Києві, віруйте в бога і воздайте йому належне... Царство небесное, — розійшовся отець Іоан, — подібне до господаря, що посіяв добре насіння у себе в полі. Так сказав Ісус учням своїм, так і я вас напучую. Хай збудеться слово, речене ним... Там ви будете молитись за врятування душ своїх, будете сіяти на землі віру в бога і любити бога, як і вас любить Христос. Звикайте до страждань, як страждав Ісус за нас.

Не дбайте за душі ваші, що їсти й пити і в що одягтися, душа-бо більша за їжу, а тіло за одяжу.

Тут отець Іоан тричі перехрестився.

Бабуся налила наливки в чарку і піднесла курячу ніжку, яку дістала для нього з печі.

Він. випив наливку і плямкаючи вів далі:

— Сійте віру в бога, сини мої, і він винагородить вас в світі цьому...

Сказавши це, підвів руки і обернув наші голови до ікони.

— Кланяйтесь і моліться. В божому дусі — спасіння ваше. Шануйтеся, щоб не довелось вам, бува, в поті чола хліб добувати насущний...

Він забурмотів щось до ікони, підніс нам хрест поцілувати і заспівав тоненьким голосом:

— "Господу богу поклонімся... Богородице, діво од видимого і невидимого зла охорони рабів божих Даниїла і Герасима, прийми, пречистая, молитви моя і донеси її сину своєму, да дасть мі ум творити волю його. Амінь..."

— Не йдіть на обман, сини мої, — казав далі отець Іоан, — дух-бо святий сильніший від диявола, істина восторжествує. Хай благословить вас бог.

Він підніс нам хреста до губів, перехрестив тричі наші голови, попрощався і вийшов.

Бабуся Оксана дістала гроші з скрині і вибігла за ним у сні.

— Натє, візьміть, батюшечко, — почувся її голос крізь розчинені двері. — Спасибі вам за напуття...

— Чули, що говорив батюшка? — сказала нам Гараськова мати. — Бог є путь й істина в житті, тож їдьте з богом та вчіться святого писання...

Незабаром вона з Гараськом пішла готуватись в дорогу.

Коли вони вийшли, я сів кінець столу і задумався. Деся, чи то в кутку, чи на вікні, бриніла муха, мабуть, попалась в павутиння, а в печі шкварчало сало — мені в дорогу.

Бабуся сказала:

— Ти чув, що говорив отець Іоан? Тож дивись мені, не знайомтесь ні з ким в дорозі, щоб вас, бува, не спокусили на щось нечисте. Хто б не питав, куди їдете і чого, не говоріть нікому, а розкажете лише отцю Порфирію. До Києва дорога далека, — вела вона, — деся зустрінеться душа диявольська і заведе вас так, як водила тоді з паскою... А тепер скидай штани, дитя моє, я зашию тобі в поясок свяченого, тоді тебе скрізь поважатимуть і відчинятимуть ворота...

— То зашийте прямо в кишеню, — сказав я бабусі. — Нащо штани скидати.

— Ні, — посміхнулась вона, — свячене тільки в поясок зашивати треба, щоб не загубилося, поки й штани зносяться.

Робити було нічого. Я миттю скинув штани і зліз на піч. Бабуся тим часом дістала з-за ікони безліч різних вузликів, повитрушувала з них на стіл якісь зернятка. Далі розрізала дірочку в пояску штанів, висипала все туди і почала зашивати.

Поки вона молилась, я дістав історію на комині, розгорнув її і взявся читати.

— Бабусю,— спитав я,— ви не знаєте, хто такі хрестоносці, ось про них в книжці написано?

— Хрестоносці? — здивувалась бабуся. — А ти хіба не знаєш? Та це ж ті, що крадуть дерев'яні хрести на кладовищі і носять додому на паливо. Вони і з діда Кирила вкрали хрест, неродиві, щоб їх тлінь поїла...

— Ні,—перебив я бабусю. — В книжці не про таких написано...

Але бабуся мене не слухала. Вона весь час щось бубоніла, потім запалила свічку, провела вогником сюди-туди по штанях і кинула їх на ліжко.

— Одягай, — сказала вона і вийшла надвір по дрова, бо в печі вже догорало.

Я вже хотів злазити, як раптом в двері хтось постукав.

—Зайдіть! — крикнув я з печі.

Як я здивувався, коли в хату зайшли Ніна й Соня.

— Ти чому це аж на піч заліз? — спитала Ніна. —Надворі така спека, а він на печі...
— Вони обидві засміялися.

— Хворію, — простогнав я і, мабуть, дуже почервонів, бо обличчя моє так пекло, ніби воно було натерте перцем.

— А ми вже в технікум їдемо, — сказала Ніна. — Прийшли попрощатися...

— Мені лікар заборонив надвір виходити, — збрехав я і мало не згорів від сорому.

— Жаль, — співчутливо промовила Соня. — А ми гадали,, що всі наші друзі будуть проводити нас...

— Ну, коли так, то до побачення, — сказала Ніна.

— До побачення, — відповів я і мало не заплакав. Дівчата вийшли, я схопився з печі, скочив у штани і кинувся навздогін, але на порозі мене зустріла бабуся з дровами.

— Куди це ти? — скрикнула вона. — Повертайсь назад, та будемо писати листа до отця Порфирія.

Я зупинився. Справді, до відплиття пароплава дуже мало-часу лишилося. Сів я до столу, взяв олівець і наготувався писати.

Тим часом бабуся підкинула дров у піч, сіла біля мене і почала диктувати:

— Дорогий отче наш Порфирію, шлю вам вісточку, найсвятіший з отців усіх... — По її зморщених щоках покотились сльози... — Пише вам раба божа Оксана, яку хрестив колись ваш рідний батько отець Іоан, царство йому небесне...

— Так, — перебив я бабусю. — Є царство йому небесне, далі що?

— Пиши: "Тіло його покоїться біля нашої церкви святого Феодосія. Та хоч батько ваш не помер смертю своєю, а втопився в Захарківській криниці після того, як спокусила його-нечиста сила горілкою, проте ми щоденно молимося за спасіння душі його в царстві небесному. Прошу вас, найсвітліший отче наш, дайте притулок цим хлопцям. Це син моєї дочки Варі, якою ви тішились колись, як приїздили додому в гості з духовної семінарії. Тепер її немає з нами — вбило громом, як невіруючу в бога, а батько його з фронту не повернувся. Тепер воно кругла сирота і хоче вчитися. Тож і прошу вас, "тче, візьміть його під своє крило і определіть, як підросте, в духовну семінарію. Нехай і воно славить бога..."

— Все? — нетерпляче запитав я.

— Ні, не все, дитя моє, — мовила бабуса, — пиши далі. "І ще, отче наш, прошу вас, пригрійте і сина Пріськи По-тіпачихи. Ви знаєте її, бо дружила з моєю покійною Варєю. Тепер воно теж сирота... — зітхнула бабуса і витерла сльози. — Бровами воно дуже схоже на свою бабу Лукію, ту саму, що служила колись у покоях у батеньки вашого..."

— Бабусю, — не стерпів я. — Це про кого ми пишемо?

— Не слухай того, що пишеш, дитя моє, — сказала бабуса. — Отець Порфирій все знає...

Рипнули двері. В хату зайшла Пріська Потіпачиха з великим дерев'яним чемоданом, і за нею Гарасько.

— Ну, скоро ви тут? — запитав той нетерпляче. — Час рушати, бо запізнимось.

— Встигнемо, — відказала бабуса і дала мені папірець з адресою отця Порфирія.

Потім швиденько наклали харчів на дорогу, винесли все на дерев'яну тачку. Ми й покотили її до причалу.

Йшли спочатку по твердій ґрунтовій дорозі, потім звернули до Дніпра поміж кучугурами.

Бабуса Оксана йшла поруч мене і говорила:

— Будеш їсти спершу яєчка, потім смажену курочку, та дивись, щоб не обікрали вас вуркагани...

— Підпихай тачку! — гукнув Гарасько. — Бачиш, яка дорога!

І справді, колеса майже до половини врізались в пісок і так жалібно пищали, ніби просили зглянутись на них.

— Відпочиньмо, — взяла мене за плече бабуса Оксана. — Бо вже в мене ноги стомилися. — Вона сіла під вербою в холодку і важко зітхнула.

Я кинув тачку і теж присів; Гарасько ліг на спину, прикрив очі старою кепкою від сонця...

— А може, краще б дома сидіти і не їхати світ за очі? — сказала нарешті Пріська Потіпачиха. — Зараз і в колгоспі роботи багато...

— Не збивай, Прісько, — відповіла бабуса Оксана. — Нехай собі їдуть з богом. Якщо він зведе їх з отцем Порфи-рієм, то стануть людьми святими. Отець — чоловік побожний і вчений. Він книги читає так, що й не дивиться в них, а все знає напам'ять. Та й живеться попам непогано, — продовжувала вона. — Ти ж сама знаєш, як жила колись в отця Григорія. Коні в нього були такі, як змії, вбик дивляться, а біжать прямо...

— А хороми які були в нього, а ґуральня, — згадувала Потіпачиха.

— Через ту ґуральню мій Кирило і богові душу віддав, — проговорила бабуса.

А книг скільки було в молодого Порфирія, — снувала спогади Пріська. — Та все такі товсті, як ящики з-під мила.

— Було мені колись з тими книгами, — озвалась бабуса і перехрестилась. — Повік не забуду... Взяла була додому одну найтовщу книгу, щоб Кирило прочитав, про що в ній писалося. Показала я ту книгу йому, а він глянув та й каже мені: "Віднеси, Оксано, цю книгу назад, бо нечистий дух її в тебе виманить".

— А яка ж вона, та книга? — здивувався я.

Гарасько теж висунув голову з-під кепки, щоб послухати.

— Глянула я на Кирила і не повірила, одначе взяла й розкрила її посередині, — вела далі бабуса. — Та розкрити розкрила, а закрити не можу. Ніби в мене обидві руки відібрало, бо побачила там таке страхіття, що й зараз, як згадаю, душа тіпається... Посередині стоїть Ісус Христос, а кругом все тіла людські на шматки посічені, що й упізнати не можна. І здалося мені, що Ісус повернув голову до мене, а чийсь голос каже мені з покутя: "Дивись, Оксано, не втрачай віри в бога, бо й тобі таке буде". На превелику силу спромоглася я закрити її, впала на коліна перед іконами ні жива ні мертва. І відтоді в домі нашому не було спокою. Прокидаюсь якось я серед ночі, як чую — хтось в двері шкрябається.

"Хто там?" — питаю і оніміла від страху. А воно як загуде, як завие, ніби в сіни звідусіль всі відьми позліталися, клацнуло зубами та й каже людським голосом: "Винеси мені ту книгу, що в свою скриню сховала..."

А ви що йому? — злякано запитала Потіпачиха і перехрестилась.

А я залякла на печі, ні жива ні мертва. р Кирила якраз не було, і я сиділа одна як палець в хаті.

"Віддай мені книгу, ту, що в скрині! — не вгавав не чистий за дверима. — Бо як не винесеш, то я з тебе п'явку зроблю..."

— І зробив? — здивувався Гарасько.

— Зробив, окаяний, — відповіла бабуса. — Кожної ночі снилось мені, що я між осокою плаваю. Плаваю і не знаю, де в мене голова, а де ноги. Віднесла я книгу отцю Григорію, поклала так, щоб він і не бачив. А після того злий дух ще тричі мене з хати виманював. Пам'ятаєш, Прісько, як мене колись з верби зняли серед ночі?

— Аякже, — озвалась Потіпачиха. — Звичайно, пам'ятаю. А на другу ніч ви на шовковиці сиділи...

— Невже це правда? — не вірив Гарасько.

— Правда, — похитала головою бабуса. — І все це мені від бога за те, що батюшки не слухала. А він говорив мені: "Ніколи, Оксано, не бери нічого без мого дозволу з хати моєї, бо покарає тебе сила божя за спокусу..."

— Ну, поїхали, — сказав Гарасько. — Уже час...

І ми знов потягли тачку по сипучому піску до причалу. Згодом нам довелося звернути в долину, засіяну люпином і конюшиною.

З Дніпра повівав свіжий вітерець; на причалі якісь люди розвантажували мішки з яблуками, поряд паслись ' випряжені коні. Я глянув на Дніпро і здивувався. Після того, як я був тут, вода дуже спала, і всі верби, що були в воді, тепер стояли на сухому, ніби тільки що вибрели на берег і розчісують свої коси сонячними гребінцями... Далеко синів дубовий гай, а за ним простяглися полтавські степи, розмальовані зеленими смугами і жовтими квадратами... Десь там, в тихих заводях, гуляла рибка, кулики літали над водою...

Далеко за білою косою показався димок пароплава...

Не знаю, що Гараськові мати говорила на прощання, вона одвела його вбік і щоразу витирала сльози хусткою.

Бабуся Оксана нахилилась до мене і поцілувала. Потім повісила мені олов'яний хрестик на шию і шепнула у вухо:

— Що б не було з тобою, дитя моє, не скидай цього хрестика до кінця життя свого, бог бачить все, любить віру в себе; коли ж скинеш, він одвернеться від тебе, як і од матері.

Ще раз поцілувала мене і теж заплакала.

— Слухай, дитя моє, отця Порфирія, що б не загадав тобі, все роби з любов'ю... Тоді і .я буду щаслива, як побачу, що внучок мій молиться за мене в церкві, ставить свічки перед іконою. Не забувай своєї бабусі, — сказала вона на прощання, а потім взяла тачку і потягла її разом з Пріською додому.

Незабаром прийшов пароплав і причалив до берега. Ми обережно пройшли по трапу всередину і піднялись на палубу. Звідси було видно все наше село, що простяглося за полями.

— Глянь, яка краса! — шепнув мені Гарасько і забігав очима від одного кінця села до другого.

Я відшукав свою хату; недалечко від неї блищав ставок проти сонця, де я ще недавно купався.

"Чи то ж доведеться ще хоч раз скупатись там?" — подумав я, і якась гіркота, що стиснула горло, видала з очей сльози.

— Плачеш? — здивувався Гарасько,

— Ні, — кажу, — це я глянув на сонце, ну й потекли сльози.

Тим часом почало вечоріти. Сонце вже низько спустилось над землею; на білий піщаний косогір від беріз впали довгі тіні.

Незабаром і Гарасько відшукав свою хату з лелечим гніздом на гребені і знайомий журавель біля Захарківської криниці.

Згодом долинула пісня: співали дівчата, що повертались з поля додому.

Я глянув на Гараська і помітив, що в нього по лівій щоці, як горошина, скотилась сльозинка.

— А ти чому плачеш? — засміявся я. — Тепер звикай без мами.

Гарасько промовчав, навіть не глянув на мене.

Поступово сонце зовсім сховалось за обрієм, і навколо посутеніло.

Ми спустились в трюм, щоб переночувати, але він був переповнений пасажирями. Довелось знову повернутись на палубу. Тут Гарасько випадково натрапив на купу канатів, що згорнуті кільцями лежали біля самої труби пароплава. Він поставив чемодан, витер піт з лоба і сказав стомлено: — Далі не підемо.

Я глянув на трубу, з якої валив дим і падав на канати, але промовчав, бо таки справді набридло снувати сюди-туди по пароплаву. Поставив свого кошика, заліз в кільце каната, згорнувся в ньому, як у величезному бублику.

Недалечко ліг і Гарасько. Він прив'язав свого чемодана пояском собі за руку, щоб

не вкрали, бува, вуркагани. Ноги його не вміщались в канаті і простяглися на середину палуби...

— Де це Ніна й Соня? — сказав згодом він. — Мабуть,, гуляють аж на Чигиринській горі або ж зубрять перед іспитами.

— А може ж їм іспитів не буде? — перебив я Гараська. Але він лише засміявся.

— Знаєш, що я думаю? — сказав нарешті він. — Цікаво, як Дмитро Кроль сидітиме за рулем, як стане шофером. Мабуть, тоді доведеться для нього робити окрему дорогу з рейкою посередині, щоб не з'їхав убік і не розбився.

— Тоді й руль в машині треба переставити по центру, як у веломашини, — пожартував я. — Тільки де ж таку дорогу прокласти, щоб вона була корисна?

— Як де? — здивувався Гарасько, хоч знав, що ми насміхаємось з Митька Кроля. — Таку дорогу для нього проведуть від молочарні до райцентру, і він возитиме молоко до маслозаводу...

— А Сергій Смола що робитиме? — засміявся я.

— А він буде бігати попереду, ганятиме курей з дороги, щоб, часом, Кроль не наїхав своєю машиною...

І ми знов обидва засміялися.

— А ти хоч попрощався з Ніною? — запитав згодом Гарасько.

— Аякже, — відповів я червоніючи, бо й самому було соромно згадати всю ту прикру історію.

Від цієї розмови серед зірок, на які я дивився, в небі з'явилася Ніна, білява, голубоока і в червоній кофточці з білим комірцем...

— А я теж попрощався з Сонею, — сказав Гарасько.

— Як? — поцікавився я, бо знав, що він щось вигадує.

Ми випадково зустрілися ввечері з нею на Богданів-■ській греблі і слухали соловейка до самого ранку під старою вільхою.

— А хіба й зараз соловейки співають? — запитав я.

— Цього разу мов навмисне розспівався, — відповів Гарасько.— Мабуть, і йому від. нашої зустрічі було на душі радісно. А потім я провів Соню до хвіртки, — провадив далі Гарасько, — і хотів уже йти додому, як Соня 'раптом впала мені на груди і заридала.

— Невже? — визирнув я з-за каната.

— Клянусь, що правда, — скрикнув Гарасько. — Ти ж знаєш, що я ніколи не обманюю.

— Дивно,— кажу, — а мені чомусь не віриться.

— Чому ж не віриться, коли правда! — спалахнув Гарасько. — Заплакала та й каже: "Не їдь від мене, дороженький мій, коханий мій, бо без тебе, каже, я висохну, як билинонька в полі..." А потім дістала нову хусточку з-за пазухи і

подарувала на пам'ять. "На, — каже, — та згадуй мене, а як забудеш, то спали і розвій попіл на вітрі, щоб і згадки не лишилося..."

— Справді подарувала?— допитувавсь я. — Покажи.

— Десь в чемодані аж на дні, — відповів Гарасько. — Та ще й вишито червоними

нитками: "Кого люблю — тому дарю". Он як.

— А мені Ніна подарувала свою фотокарточку на згадку, — вигадав я, — і написала: "Коли любиш — бережи, а не любиш, то порви..."

Я знав, що Гарасько не вірить мені, але він мовчав, бо знав, що я теж йому не вірю про Соню.

— А потім що? — спитав Гарасько.

— А потім з нею ми сіли в човен і цілу ніч катались по озеру. Я нарвав їй білих лілей цілий оберемок...

— Що? — скрикнув Гарасько і засміявся. — Хіба ж лілеї зараз цвітуть?

— Мабуть, пізні якісь, — відповів я. — А може, навмисне розцвіли, як побачили нас...

Нашу розмову перебив гудок пароплава.

З несподіванки я вискочив, як заець, з своєї схованки і кинувся вбік до поручнів. Гарасько з переляку забув про свій чемодан і смикнув його так, що й поясок перервався...

Я глянув на свого друга і не втримався — засміявся, все лице в нього було таке біле, ніби він натерся борошном.

— Ти дуже перелякався? — спитав я. — На тобі й лица немає.

— Анітрохи, — виправдувався Гарасько. — Я схопився, бо подумав, що вже до Києва приїхали...

По цьому ми знов залізли між канати. Гарасько відразу ж захріп, забувши про все на світі.

Але я заснути довго не міг. Згадав бабусю Оксану. Вирішив, як стану артистом, навезу їй гору подарунків, щоб не сердилась на мене за те, що не схотів учитись в духовній семінарії... Мені було жаль, що вона залишилась сама. Тепер, мабуть, сидить на печі в німій хаті, дрімає під комином...

"А може, й не спить, — подумав я, — може, стоїть на колінах перед іконою і молиться за мене..."

Потім очі мої самі заплющились. Замайоріла червона кофточка серед зеленої трави, вчувся легенький шелест кущів ліщини, між якими вилась стежина до Приймаківської хати... Думка перенеслась в столицю, куди ми зараз поспішаємо, і здалося, що я стою на сцені весь в чорному і виводжу пісню "Брела річку невеличку", що її часто співала бабуса, як рвала коноплі на городі.

Згодом заснув і я.

По Дніпру віяв низовий вітер, з труби пароплава, як з мішка, сипало на нас попелом і сажею...

Тепер мені снівся ставок, ніби я купаюсь в озері разом з Ніною. Вона запливла далеко і гукала мене, щоб полежати на теплому пісочку.

Так і ніч минула на гарячій косі. Потім Ніна попрощалась зі мною і попливла на другий берег...

СЕРЕД НОВИХ ЗНАЙОМИХ

Коли ми прокинулись, сонце тільки піднялось над обрієм і ніби плавало в Дніпрі, як червоний м'яч. Гарасько глянув на мене і засміявся.

— Ну, як спалося тобі? — запитав стиха. — Що снилось?

— Нічого, — відповів я, бо не хотів згадувати про Ніну, щоб не сміявся.

— Ходімо погуляємо по пароплаву, — запропонував він.

— А речі? — здивувався я. — Їх же хтось покраде.

— Не покраде, — заспокоїв мене Гарасько. — Я зараз попрошу капітана, щоб поглядав за ними.

З цими словами він підійшов до мостика, а потім виструнчився і сказав тихо:

— Товаришу капітане, ось наші речі стоять біля канатів, поглядайте, щоб ніхто не вкрав, а ми підемо поснідаємо.

Капітан оглянув його з голови до ніг і посміхнувся:

— То це ж як, виходить, що я сторожем буду біля ваших речей, а хто ж тоді мене заступатиме?

— Так вам же все одно доведеться стояти тут, — мовив Гарасько.

— Ну гаразд, — погодився капітан і знов посміхнувся. — Ідіть снідайте, речі ваші нікуди не дінуться...

Тоді ми спустились вниз по крутих східцях і зазирали в машинне відділення.

— Глянь, яка тут величезна машина! — скрикнув Гарасько.

— Осюди б Митю Кроля, — шепнув я. — Хай би хоч глянув, як шатуни працюють і колеса крутяться.

— Ти що ж хочеш, щоб він по шосе возив молоко пароплавом? — сказав Гарасько і залився сміхом. — Тоді Сергій Смола стоятиме на капітанському мостіку і кричатиме в рупор: "Майна вліво, майна вправо".

Я бачив, як від сміху в Гараська підскочили брови аж на середину лоба, ніби їх навмисне хтось смикнув за ниточку, а з очей виступили сльози.

Я теж не втримався і засміявся.

Тим часом нас побачив машиніст в синій спецівці і поманив пальцем.

Ми швидко збігли вниз по металевих східцях.

— А чому це ви, хлопці, так смієтесь? — запитав він. — Може, тому, що я весь в мастилі?

— Ні, — відповів Гарасько. — Це ми своє згадали, тому й сміялись...

— А може, й ви хочете стати машиністами? — згодом спитав він лагідно. — Робота тут цікава і заробітна.

— Ні, — відповів Гарасько. — Ми в театральне училище їдемо, скоро артистами будемо.

Артистами? — здивувався машиніст. — Для цього треба великий хист мати...

А ми й не без хисту, — запишався Гарасько. — Хлопці наші сюди їхати побоялись.

В цей час по східцях, як ведмідь, спустився головний механік. Під носом у нього, як в моржа, стирчали рідкі вусики, а підборіддя так обвисло, що затулило верхній гудзик на кителі.

— А це що з тобою за гайдамаки? — запитав грізно він у машиніста.— Чого це ви гулянку влаштували тут?

— Це майбутні артисти, — пояснив машиніст. — Ідуть вчитись до Києва...

— Ну й що ж, — буркнув механік і насупився, як зимовий вечір, суворий і холодний.
— Тут у нас не театр, а машини, і для реверансів не місце...

Ми переглянулись з Гараськом і кинулись до виходу.

— Який він суворий! — сказав я стиха. — Думав, що оштрафує нізащо.

— Як індик набундючений, — посміхнувся Гарасько. —З такими жартувати нічого...

Ми перейшли в другий клас і зазирнули до ресторану.

— Цікаво, що тут робиться? — шепнув Гарасько і зайшов тихо всередину.

Я теж прошмигнув за ним і побачив за одним столом кілька чоловік, і серед них високу жінку в синьому капелюшку; цей капелюшок сидів на голові, як лісовий дзвіночок. Дама пила каву і про щось жваво розмовляла з вусатим чоловіком, що сидів навпроти неї в темних окулярах.

Раптом двері відчинились, і в ресторан увійшла дівчина, вся в білому, як лілея, в солом'яному брилику з червоною стрічкою.

— Ось і Ліля, — сказав широкоплечий чолов'яга з білою, ніби наміленою борідкою, що сидів з тими двома.

Тим часом Ліля пробігла поміж столами, сіла біля жінки в синьому капелюшку і обхопила її за плечі руками.

— Мабуть, це мати її, — шепнув мені Гарасько.

Червонощока офіціантка поставила їм на стіл каву. Ліля почала сьорбати разом з матір'ю.

— Ану, лишень заграй що-небудь, — звернувся до неї вусатий і витер хусткою окуляри. — Давно вже я не слухав твоєї музики...

Ліля допила каву, підвелась, трохи присіла і розкинула пальцями плаття в боки, ніби й справді вона стояла перед глядачами.

— Мабуть, вона артистка,— висловив здогад Гарасько.□Я мовчки перемінив ногу, на якій весь час вистояв під стіною, потім боязко озирнувся на двері, чи не видно механіка.

Тим часом Ліля підійшла до піаніно, сіла на круглому стільчику і старанно сюди-туди пробігла по клавішах руками.

Гарасько зиркнув на мене і вдоволено посміхнувся.

— Що вам, дядю Гришо? — запитала Ліля у вусатого.

— Що-небудь з Лисенка, — втрутилася жінка в синьому капелюшку.

Відразу ж в залі ресторану залунала чарівна Музика, якої ми ніколи не чули.

Гарасько так заслухався, що не помітив, як на носі в нього сіла муха. Потім він обережно переступив з ноги на ногу, підійшов ближче до Лілі, сів поруч, прямо на підлозі, спершись на стіну спиною.

Всі за столом перезирнулись між собою, проте нічого не сказали, бо уважно слухали музику.

Я теж прокрався до Гараська, пригнувся і сів поруч.

Ліля глянула на нас і засміялась. Вона ще заграла кілька речей, а потім заспівала.

Гарасько сидів мов зачарований і, здавалось, зовсім не дихав...

Проте все це тривало недовго. В ресторан увійшов старший механік. Він глянув на нас і насупився.

— А це що?! — скрикнув сердито. — Що, місця на палубі мало? Ану, киш звідси! — ще суворіше гаркнув механік і почервонів, ніби в лице йому хтось линув окропу.

Ми перелякано заметушилися і вишмигнули на терасу.

Через вікно було видно Лілю на тому ж стільчику, тільки вона вже чомусь не грала. Механік пройшов до столу і сів серед знайомих нам пасажирів. Він весь час зиркав через вікно на нас, ніби хотів, щоб ми провалилися в воду. Та ось Ліля грюкнула кришкою і вийшла до нас на терасу.

Гарасько глянув на неї і завмерла місці.

— Цікаво, — шепнув він мені, — де вона навчилась так грати? Треба б поговорити з нею.

— Мабуть, в неї батько музикант, — припустив я і боязко глянув в бік механіка.

Поки ми говорили, Ліля стояла, спершись на поручні, і дивилась на бурхливу воду, що ніби кипіла за бортом пароплава.

— Ти не підходь зі мною, — шепнув Гарасько. — Я краще сам поговорю з нею.

— Чому? — здивувався я. — Може ж, їй хочеться поговорити зі мною?

— Ти весь в сажі, як примара, — зиркнув скося він. — І шия чорна, як халява.

— А в тебе лей на голові, як у кабана на спині! — обурився я. — Вуха ж як лопухове листя, присипане пилюкою...

— Невже?! — аж підскочив Гарасько від люті. — Та ти глянь на себе, тебе наче тільки що за ноги з кагли витягли...

Якусь хвилину ми дивилися мовчки один на одного, потім Гарасько сплюнув за поручні і сказав тихо:

— Ходімо повмиваємось, потім поговоримо з нею, бо їй справді соромно підходити.

В умивальнику нікого не було. Гарасько защепнувся, скинув піджак й сорочку. Глянув на комір і перехрестився. Здавалось, він був пошитий з чорної матерії, ще й вимазаний дьогтем. Гарасько намочив сорочку під краном, хотів її випрати, але передумав і викинув за вікно пароплава.

Поки він вмивався, я глянув у дзеркало і так само перелякався. Мене ніби тільки що витягли з того димаря, під яким я варив чари у черепочку...

Я теж намочив сорочку, але без мила вона стала ще чорнішою, і я спересердя, як і Гарасько, викинув її в воду.

Тепер ми лишилися в майках.

Гарасько глянув на мене і засміявся.

— Якщо знайдуть наші сорочки біля села, — сказав, сміючись, він, — то подумають, що ми потонули...

— А як же вони впізнають, що це наші? — здивувався я.

— А в кого ж є ще такі брудні, як у нас? — спитав Гарасько. — Крім того, твоя ж ягідками вишита, а моя хрестиками...

Я теж вмився і тепер ледве впізнав себе у дзеркалі. Обличчя моє знов розчервонілось, біля носа з'явилась чорна родимка, яка ховалась під сажею.

— От і все, — весело сказав Гарасько. — Тепер нас і механік не впізнає...

Повмивавшись, ми наспіх поодягали піджаки поверх майок і вийшли на терасу. Лілі там уже не було. В ресторані сиділи інші люди.

Довелося лізти на палубу.

— Це через тебе вона втекла, думала, що опудало куряче, — сердито бурмотів Гарасько.

— Ні, — допікав я, — вона глянула на твою хромову потилицю і подумала, що ти розбійник з Сан-Суаро-Форте.

— А ти знаєш, де воно, те Сан-Форте? — скипів Гарасько.

— Звичайно, знаю. Я читав у книжці, що там досі палі стоять, на які наштрикували голови розбійників. Тож дивись, щоб і твоя не опинилася там.

На палубі ми побачили Лілю. Вона прогулювалась сюди і туди. Гарасько зупинив її.

— Почекайте, — промовив він несміливо. — Скажіть, будь ласка, де ви навчилися так грати?

— Як де?— здивувалась Ліля.— В музичній школі, а що?

— Та нічого, — сказав Гарасько. — Це ж і ми їдемо вчитись.

— В музичну школу? — зацікавилась Ліля.

— Ні, в театральну, — відповів Гарасько. — Буду артистом в оперному театрі.

— Он як, — здивувалась Ліля. — То в вас, мабуть, талант до цього?

— Трішки є, — посміхнувся Гарасько. — Я дуже гарно співаю.

— А він? — спитала Ліля про мене.

— А він їде в лавру гріхи відмолювати, — пожартував Гарасько. — Нагрішив перед богом, бо вкрав кавуна у Федора Дудака на городі.

— Справді? — засміялась Ліля.

— Що ти верзеш! — образився я. — То ж на тебе, а не на мене стріляли пшоном на городі...

— Пшоном? — здивувалась Ліля. — Чому?

— Та це ми жартуємо, — пояснив Гарасько. — Він вигадує.

Я хотів ще щось сказати, але не встиг. На палубу вийшла жінка в синьому капелюшку і покликала Лілю до себе.

— Жаль, — сказав Гарасько. — Я хотів розпитати її про музичну школу, може б, і ми туди поступили, якщо на іспитах провалимось.

— А коли й справді не приймуть нас в училище, що тоді будемо робити?

— Приймуть, — самовпевнено сказав Гарасько. — Думаєш, там такі як Митько Кроль потрібні?

Я нічого не відповів і мовчки дивився на далекі сині гори, що здіймались над обрієм. Я пригадав рідне село і мало не заплакав. Як чудово в тих місцях над рікою

тихими вечорами, коли в небі стоїть повний місяць, а навкруги лунають дівочі хори, палають вогники над водою і чути голоси рибалок за вечерею...

— Про що ти думаєш? — спитав Гарасько.

— Про те, що Ліля колись і мене грати навчить, — пожартував я. — А як зароблю грошей, то куплю й собі п'яні-ну додому.

— Ні, любий, краще облиш ці мрії, бо про Лілю вже давн© без тебе подумали.

— Це ж хто? — здивувався я. — Може, ти?

— Я, — твердо відповів Гарасько. — А хіба що?

— Чудний ти, — сказав я. — Та вона ж дивилась на тебе, як на дикобраза в клітці.

— А на тебе, як на півмавпу, — засміявся Гарасько.

Тим часом гори поступово наближались, і на них, як на картинці, замаячили монастирі й собори. Все це чомусь здавалось нам таємничим і загадковим. Вабило очі своєю пишністю і позолотою.

І не підозрівали ми, що саме тут, серед цих нарядних божих покоїв, доведеться нам випити стільки горя, скільки води в океані.

— Як хороше! — прошепотів Гарасько. — Мабуть, там десь живе і отець Порфирій.

— Можливо, ген в тій найвищій дзвіниці, — сказав я, — бо й бабуся Оксана колись згадувала про неї.

Ми згадали все те, що говорив нам отець Іоан, і разом перехрестились.

Пасажири переглянулись між собою і посміхнулись.

Незабаром прогудів пароплав і причалив до річного вокзалу.

Тут ми розпитали в людей, куди йти до училища, і потім сіли в трамвай, щоб скоріше доїхати. В трамваї всі пасажири посміхались з Гараськового чемодана, на якому було кимсь вирізано: "Пливі, мій чолн, по волі волн, куди несьот тебе судьба..."

Як ми приїхали в центр міста, сонце вже схилилось надвечір. В такому великому місті ми були вперше, тому вирішили пройтись пішки по головній вулиці, щоб краще на все роздивитись.

Та не встигли пройти й кварталу, як спинились від жаху й подиву: майже вся вулиця була завалена цеглою й камінням від зруйнованих будинків. Подекуди стирчали зігнуті й покручені металеві балки і між ними копошіли люди. Вони розбирали цеглу і носили кудись носилками. В одному місці ми вперше побачили екскаватор, який своїм велетенським ковшем копав глибоку яму серед руїн, а далі ковзали бульдозери на гусеницях. Вони розгортали цеглу й каміння, мабуть, готували місце для нових будинків. Біля магазинів стояли великі черги, яких ми ще не бачили, тому дуже дивувались.

— Це все війною зруйновано, — сказав Гарасько, — мабуть, всі ці будинки фашисти з літаків розбомбили...

Біля повороту на кучі каміння ми побачили хлопчиків і дівчаток. Вони теж, носили цеглу, як і дорослі, збирали металеві уламки і вантажили на машини. Ми з Гараськом йшли мовчки. Ця картина для нас була дивовижною і жахливою.

— Всі тут працюють — і дорослі, й діти, — озвався нарешті Гарасько. — Може, й

нам доведеться це робити, коли почнемо вчитись.

— Ну й що ж, — сказав я, — якщо треба, то попрацюємо...

Так непомітно ми прийшли до училища.

В довгому коридорі другого поверху ми зустріли хлопців, які теж поступали в училище.

Деякі з них уже були в самих трусиках і в балетках. Дехто бігав сюди-туди по коридору, інші підскакували на місці, щоб розім'яти ноги, а купка хлопчиків юрмилась біля дверей і зазірала в дірочку до кімнати, де засідала приймальна комісія.

Ми зупинились біля входу і запитали в хлопців, чи тут вчать на артистів балету.

— Тут, — відповів нам парубійко, що весь час підскакував на підлозі, як на гарячій плиті.

— А вам куди треба? — запитав інший хлопець, що стояв під стіною.

— Тай нам сюди, — відповів Гарасько. Хлопчик глянув на нас і посміхнувся:

— Вам спершу треба добре помитись, — зауважив він. — З такими ногами вас на комісію не допустять.

Лише тепер ми глянули на свої ноги, яких раніше не помічали. І в мене, і в Гараська вони були чорні, неначе ми десь перебродили через смолу.

— Доведеться йти до Дніпра, — шепнув мені Гарасько. — Справді, соромно буде стояти перед комісією.

Ми залишили речі в "роздягалці" і незабаром вийшли до річкового вокзалу.

Сонце сідало. Забрели в воду і почали митись, Гарасько намилив мені спину милом, потім я йому, поплавали по Дніпру, де вже давно не купались.

Але ноги нам завдали багато клопоту: що не робили ми, як не терли їх, вони не відмивались.

— Погано, що немає таких приладів, щоб їх побілити, — сказав я.

— Дійсно, — посміхнувся Гарасько. — Скільки машин різних винайшли, а для цього нічого не придумали.

— Почекай, не морочся! — гукнув я Гараськові. — Краще купимо шкарпетки й балетки, взуємось, і ніг видно не буде.

Щоб не гаяти часу, ми вибрили з води, одяглися і подалися в училище. По дорозі зайшли в магазин, купили шкарпетки й балетки і тут же наділи їх біля виходу.

В училищі нас покликала секретарка, знайшла документи і дала якісь папірці, щоб з ними¹ йти на приймальну комісію.

В коридорі, як і раніше, підскакували хлопці. Всі вони були місцеві, лише нас двоє приїхало з села.

Ми дізнались, що на комісію треба заходити лише в трусиках і балетках. Балетки в нас є, але трусів немає.

— Доведеться йти в підштаниках, — сказав Гарасько, — голі ж не зайдемо.

— А може, купимо трусики? — запропонує я. Гарасько відмовився, бо в кишені лишилось дуже мало грошей, а ще доведеться не один день тут просидіти. Він підкотив холоші підштаників і вийшов у коридор. За ним вийшов і я.

Учні обступили нас з усіх боків і мало не лазили по коридору від сміху...

"Погано, що в штанях не впускають, — подумав я.— Мабуть, догадались, що в них свячене зашите".

Тим часом з дверей виходили учні, дехто був занадто веселий, більшість проходили мовчки, з засмученими обличчями. Видно було, що їх до іспитів не допустили.

Незабаром викликали й нас.

— Іди першим, — шепнув мені Гарасько і відчинив двері.

— Іди ти! — обурився я. — Хитрий, хочеш, щоб я провалився...

— Заходьте, не соромтесь, — сказав лисий чоловік з білою борідкою, той самий, що плив з нами на пароплаві.

Гарасько твердо ступив через поріг і став як укопаний.

Я теж пройшов за ним і сховався за його спиною.

В просторій кімнаті, за довгим столом, сиділо кілька чоловік, серед них вусатий чолов'яга в окулярах, якого ми теж бачили на пароплаві.

Гарасько, як у церкві, тричі вклонився, а потім підійшов до піаніно, став навколішки і поцілував холодну кришку.

Всі спершу презирнулись між собою, не втримались і розсміялись.

— Так, — нарешті сказав спокійно вусатий, мабуть, він був головою комісії. — Що, хлопці, вчитися приїхали?

— Еге ж, вчитись, — відповів Гарасько. — Хочемо бути артистами...

— А танцювати вмієте?—спитав лисий з білою борідкою.

— Танцювати? — здивувався Гарасько. — Та якщо треба, то й затанцюємо.

— А співати?

— І співати вміємо, — уже веселіше сказав Гарасько.— Це ж наша тепер професія...

— Провірте слух,— звернувся вусатий до лисого, що з білою борідкою.

— А може, нехай спершу заспіває? — сказав хтось.

— Гаразд, — погодився голова комісії. — Послухаємо.

— Ну, заспівай що-небудь, — сказав згодом він і глянув на годинник.

Гарасько тричі кашлянув, потім став серед кімнати і заспівав:

Ой що ж то за шум учинився — га,

Що комарик та и на мусі оженився...

— Так, досить, — перебив його голова комісії і почухав потилицю.

— Я ще можу заспівати "Ой там на току, на базарі",— сказав Гарасько, але тут і я не втримався.

— Почекайте, — кажу,— це моя пісня, що ж тоді я співатиму?

— Ні, досить,— промовив голова комісії Гараськові. — Так можна співати у себе вдома, а для нас це не підходить. Немає в тебе голосу.

— Як? — здивувався Гарасько, — Виходить, що я безголосий?

— Ні,— пояснив голова комісії, — він у тебе глухий і не розвинутий. Так не співають.

— То я можу голосніше заспівати,— не вгавав Гарасько, але йому не дозволили і

попросили щось затанцювати.

Заграла музика в сусідній кімнаті, хтось подав знак рукою Гараськові, і він почав підстрибувати, як попало ляпати по підшвах і по шиї долонями. Холоші в нього відкотились теліпали по підлозі.

За столом всі засміялись. Навіть я не втримався. Справді, це було утішне видовище. Музика стихла, і Гарасько захеканий став під стіною.

— Ну, а ти ж як? — звернувся до мене вусатий.

— Ви його не питаєте, — втрутився Гарасько. — Я краще від нього і танцюю, і співаю.

— Це правда? — запитав мене лисий з білою борідкою.

— Правда, — відповів я, щоб не змусили, бува, і мене танцювати.

— А що в тебе на шиї? — спитав один худорлявий чоловік з комісії і показав на хрестик, якого я забув зняти.

Я глянув на груди і почервонів від сорому.

— То йому бабуся почепила, — сказав Гарасько. — Боялась, щоб не провалився на іспитах.

Від цих слів і кімната, і коридор наповнились реготом.

Якусь хвилину було тихо. Всі схилилися над столом, і нарешті голова комісії сказав:

— Ну що ж, хлопці, і рад би вас прийняти, та не можу. Не підготувались ви як слід, тому для нас обидва не підходите. Треба було б вам в інше місце подавати документи.

— То, може, нас хоч на музикантів можна вчити? — наполягав Гарасько. — Адже музику ми найкраще любимо...

— Ні, це не так робиться, як вам здається, — сказав голова комісії. — Для того, щоб стати артистом чи музикантом, треба наполегливо працювати над собою і вчитись. Ось подивіться, як приготувались інші хлопці до іспитів, — і він подав знак рукою білобородому.

— Кочерга, — гукнув білобородий в коридор, і в кімнату увійшов той самий високий хлопчина, якого ми першим зустріли в коридорі, коли прийшли в училище.

— Ну, добре підготувався в цьому році? — запитав його вусатий.

— Та готувався весь рік, — відповів хлопець і вийшов на середину кімнати.

Заграла музика. Хлопчик простяг одну руку вперед, а другу притиснув до грудей і так легко підстрибував, ніби він був весь відлитий з гуми. Іноді він зупинявся на одному місці і так швидко крутився, як справжня дзига.

Як все скінчилось, всі похвалили його і щось відмітили в своїх блокнотах, мабуть, поставили п'ятірки.

— Бачили, хлопці? Коли б ви так танцювали, тоді з вами була б інша розмова, — сказав тихо вусатий. — А так доведеться нам попрощатись.

Гарасько посміхнувся до мене і вийшов.

— От і все, — сказав спокійно він після того, як ми одягнися. — Бач, як все закінчилось.

— А куди ж тепер? — спитав я. — В село поїдемо чи як?

— Ні, в село краще не повертатись, — перебив мене Гарасько. — Там засміють нас Кролі навіки, як про все дізнаються. Та й грошей на білети не вистачає.

— Коли б знали, — сказав я, — то босі б заходили і не витрачали б грошей на балетки.

А може, підемо цеглу носити на розбитих вулицях,— сказав Гарасько, — станемо день на роботу?

Ми переночували в роздягальні, а ранком забрали свої документи і пішли з училища.

Тепер ми звернули на іншу вулицю, щоб подивитись на місто.

— Це, мабуть, нас не прийняли тому, що обдурили і батюшку, і бабусю Оксану, — сказав я. — Треба нам було відразу шукати отця Порфирія.

Гарасько мовчав. Він позирав на високі будинки, іноді зупинявся перед вітринами і довго їх розглядав. Так і незчулись ми, як опинились біля велетенського собору.

— Ти глянь, — сказав Гарасько, — може, зайдемо та подивимось, що там робиться?

Ми поскидали кепки біля входу, поставили речі в куточку і зайшли всередину. Якраз правилась служба. Ми спинились перед вівтарем.

Гарасько підійшов до розп'яття, почав оглядати його. І все ворухив губами, неначе молився.

До нас підійшла висока жінка, вся в чорному з ніг до голови, і щось шепнула Гараськові. Він кивнув головою, дістав кілька копійок, кинув їй в скриньку, взяв дві тоненькі свічечки і поставив їх перед іконою з трьома святими. Жінка в чорному віднесла скриньку і повернулась до нас. Гарасько розповів їй, звідки ми приїхали, вона дуже здивувалась, почувши в розмові ім'я отця Порфирія.

— Це мій сусід і батюшка наш, — сказала вона. — Побудьте тут, поки кінчиться відправа, а потім я поведу вас прямо в його господу — це аж в Печерській лаврі.

Після служби вона повела нас по собору. Тут ми побачили і страшний суд, про який колись розповідала бабуса Оксана, і воскресіння святого Лазаря з мертвих. Потім підійшли до мощів.

— Це тіло святого Нестора, — пояснила черниця. — Душа його давно вже на небі, а прах тут, в соборі, його мощі нетлінні, — говорила вона, — і лежатимуть тут довічно, поки не воскресить його сила божа із мертвих...

Ми ще довго блукали по собору, розглядали різні ікони. Тоді разом з черницею поїхали до лаври.

На подвір'ї старої церкви тулився невеличкий будиночок, де й жив отець Порфирій. Черниця постукала в двері. В келії почулись кроки, і загуркотіли важкі засуви. Згодом перед нами став високий з чорною бородою священик. Брови його широкі, як воронячі крила, зрослися на переніссі, а чорна ряса звисала аж до п'ят, на грудях теліпався великий срібний хрест на ланцюжку з блискучими кільцями.

З-під широких брів, як два жуки, на нас глянули проникливі очі і ледь помітно посміхнулись.

Це і був отець Порфирій.

Черниця низько вклонилась йому і поцілувала руку.

Він ще раз глянув на нас і запитав стиха:

— Що угодно вам, ангели, мої? В чому нужда ваша і хто послав сюди?

— Ми від бабусі Оксани,— пояснив я.—Ось лист від неї, а гостинець тут, у кошику.

Отець Порфирій мовчки обернувся і покликав нас за собою. В кімнаті він тричі перехрестився і сів на ослінчику.

На покуті я побачив серед різних ікон велику мертву голову на блюді. Хоч вона була й намальована, та все ж чомусь в мене пробіг мороз поза шкірою. На столі лежала купа різних книг в дебелих оправах, а поряд— — велике розп'яття з бронзи.

Отець Порфирій надів окуляри і почав читати листа від бабусі Оксани.

Ми мовчки стояли біля дверей, дивились на його чорну бороду і на рум'яне моложаве обличчя, яке то оживало на якусь хвилину, то кам'яніло.

Кінчив читати, перехрестився і простяг нам свою руку, яку ми по черзі поцілували. Потім осінив нас хрестом і звелів сідати до столу.

Черниця, яка стояла позад нас, мов закам'яніла, підійшла до грубки, дістала з духовки смажену гуску, поставила на стіл ковбасу, порізану кільцями, і ще якісь ласощі в полив'яній мисці.

— Як хороше тут, як тихо, — шепнув до мене Гарасько.— Прийняли нас сюди без ніяких іспитів.

Тим часом я дістав з кошика гостинець, загорнутий в папір і зашитий в торбинці. Бабуся наказувала мені тримати його в пазусі, але я переклав його в кошик ще на пароплаві.

— Це вам від бабусі Оксани гостинець,—сказав я отцю Порфирію. Він взяв, помацав руками торбинку і вдоволено посміхнувся. Що було в тім пакунку, ми не знали, але отець Порфирій відразу ж сховав його в скриню,

— А як же поживає твоя бабуся раба божя Оксана? — спитав згодом отець Порфирій. — Ходить до церкви чи дома молиться?

— І до церкви ходить, і дома молиться, — відповів я.— Тільки вони вже старі стали і часто хворіють.

— Обідайте, ангелята, та ляжете спочити з дороги,— сказав отець Порфирій. — Зараз я для вас постіль приготую.

Після обіду ми перехрестились перед образами. Отець Порфирій повів нас в глибокий підвал, де було вогко й моторошно. Криваве проміння вечірнього сонця пробивалось крізь шибки маленького віконця, в якому були вмуровані дебели грати, і падало на довгобразе обличчя архангела Михаїла, що стояв з вогняним мечем на покуті. Проти нього блимала лампадка. Поряд стояла велика ікона з такою ж мертвою головою, як і в кімнаті отця Порфирія. Отець Порфирій поставив свічку в свічник і сам сів на стілець.

— А де ж ваші хрестики?— спитав стиха. — Чи, може, ви безбожники?

— Ось є в мене, — сказав я і відкинув поли піджака.

— А в тебе? — отець Порфирій глянув на Гараська.

— Я згубив свого, — зітнівся Гарасько. — Нитка була дуже тоненька і перервалась...

— Згубити хрестик — великий гріх. А молитви знаєте? — спитав згодом.

— Молитви знаємо, — разом відповіли ми. — Бабуся Оксана навчила нас і "отче наш", і молитви Ісусу Христу, — сказав я. — Ми дома щодня молились.

— А я знаю молитву по "ісході душі", — похвалився Гарасько.

Отець Порфирій вислухав нас, звелів поцілувати розп'яття і сказав спокійно:

— Я бачу, ангелята, що від вас не тим духом віє. Бо колись були безбожниками і від цього лягли грішні плями на душі ваші, нині праведні. Скажіть мені правду, пов'язували ви шиї свої галстуками червоними?

— Пов'язували, як були піонерами, — признався Гарасько.

— Знаю, все знаю, — сказав отець Порфирій. — Великий гріх вчинили проти бога, та він милостивий, все простить вам, якщо будете молитись і мене слухати.

— Будемо слухати, батюшко, — сказали ми в один голос. — Цього нас і бабуся Оксана навчала.

— Отут будете спати, ангели мої, — сказав тихенько він і показав рукою на старе дерев'яне ліжко, покрите брудною ковдрою. — Будете слухати мене — станете благочинними. Всі, кому я віддам частку розуму свого, вийшли в люди, пізнали істину в науках богословних. Бог щедро нагородив їх силою і знанням, щоб вічно прославляли на землі віру в Христа, віру в бога і духа святого...

Ми не слухали... Я побачив в кутку велику труну з горбатим віком, на якому чорнів хрест, вирізаний з оксамиту.

— Що це? — перелякано шепнув мені Гарасько. — Там покійник?

— Не лякайтесь, ангели мої, — заспокоїв отець Порфирій, помітивши, що ми насторожились. — Вона порожня. Це моя труна. Кожний смертний повинен турбуватись про це за життя. Лягайте спіть і нічого не бійтесь, — продовжував він спокійно, — Хай ангели-хранителі оберігають вас від злих духів, що денно і нічно намагаються спокушати на гріхи душі невинних і праведних. Спіть з богом, він бачить все, велик-бо господь наш і велика кріпость його, а розуму його немає міри... — З цими словами він тричі перехрестив ліжко і вийшов.

Якусь хвилину ми обидва мовчали. Гарасько скинув піджак і ліг на ліжко.

— Тобі страшно? — тихо спитав я і озирнувся.

— Трохи страшно, — відповів Гарасько. — Лягай і вкривайся з головою ковдрою.

Я дмухнув на свічку і теж ліг біля нього.

Згодом Гарасько захріп, але мені спати зовсім не хотілось.

Я пригадав наше село, сріблястий ставок за левадою і гусей на ньому. Перед очима як живі стали Ніна й Соня, а з ними Дмитро Кроль і Сергій Смола. Згадалась. Дора Михайлівна і тихий вечір біля клубу серед близьких Друзів.

Я заплющив очі, намагався якомога швидше заснути. Проте сон мій гуляв десь по болотах і лісах, а до мене наблизитись боявся.

Думки мої і далі літали/по всіх знайомих куточках. Хоч я лежав під брудною

ковдрою, проте перед очима зеленіли плавні, пахло свіжим повітрям, сіном і материнкою. Скільки там сонця, скільки пташиних пісень! Ніби кожна квіточка тобі радіє і всміхається. З'явилась червона кофточка, серед зелені виросла Ніна з білими лілями...

Від цих думок мені хотілось скочити з ліжка і гайнути з цього підземелля, яке замінило тепер і пахучу сіножать, і безмежні поля, й рідну хату.

Було далеко за північ, коли я задрімав.

Приснилось мені не те, що бажалось. Навпаки, страшні сновиддя не дали мені відпочити. Здалося, ніби в підвалі лишився я сам, а Гарасько зник кудись разом з отцем Порфи-рієм. Потім я відчув дотик чийхось рук, мені неначе хтось почав лоскотати пальцями шию. Хотів схопитись, але не міг: тіло моє було мов прив'язане до ліжка. І раптом я побачив біля себе високу постать в і чорному савані, схожу на Лазаря, що воскрес із мертвих, — його я бачив на картині в соборі.

— Хто це стоїть? — ледве зміг вимовити я і з великим зусиллям прокинувся.

Але біля ліжка не було нікого. В підвалі панувала тиша, як в домовині.

Не знаю, почулось це мені чи й справді в темному кутку щось завило і заплакало.

Я не витримав, скочив з ліжка, засвітив свічку і почав молитись, тепер вже по-справжньому.

Сльози річками котились мені по обличчю, а руки чомусь самі опускались і тремтіли.

Мою молитву почув Гарасько і прокинувся.

— Що з тобою? — здивувався він. — Чого молишся серед ночі?

— Ти спав і не чув, як щось в кутку вило й плакало, — відповів я. — Мабуть, злий дух прилетів у це кляте підземелля.

— Справді? — здивувався ще більше Гарасько і теж скочив на підлогу.

Він взяв свічку, обійшов з нею всі куточки, освітив глибокі ніші, що темніли в стінах підвалу, проте нічого не побачив.

— Це тобі вчулося, — сказав згодом він. — Ніде нікого немає...

— А може, воно в труні сховалось? — сказав я пошепки. Гарасько мене заспокоїв. Кінчилось тим, що ми, замість того щоб лягти спати, взяли товсту книгу, яка лежала на столі, і почали розглядати малюнки.

На одній сторінці ми побачили жахливий малюнок. Тут було зображено маленьких дітей, яких кати рубали мечами. У мене аж сльози потекли, коли побачив перелякану матір, що розчепірила руки над своїм немовлям, аби захистити його від смерті. В центрі картинки стояли два кати. Один витирав ганчіркою кров на мечі, другий замахнувся таким самим мечем на маленьку дитину...

— Яке страхіття! — сказав Гарасько. — Краще не дивитись...

Так і ніч минула, а ранком до нас увійшов отець Порфирій.

— Ну, як вам спалось, ангелята, на новому місці? — спитав лагідно. — Що вам снилось? — Може, в раю побували серед царства вічно живущого, а може, в небесах витали разом з духом святим, бо праведним душам рай сниться, а грішникам — пекло.

— Ні, батюшко, — сказав Гарасько. — Ось він цілу ніч не спав і чув, як щось плакало у кутку.

— Справді? — здивувався отець Порфирій. — Не бійтесь, то плачуть мертві, яких не приймають ні в рай, ні в пекло. Треба буде ще раз освятити господу. Освятимо, і вони перестануть сюди залітати.

Він покликав нас у свою кімнату. На столі вже лежало нарізане сало — вчора ми його не схотіли їсти, і миска холодного борщу.

— Снідайте, ангелята, — сказав отець Порфирій, — та за діло візьметесь.

Ми мовчки сіли до столу. Гарасько покосився на сало, взяв шматочок і з'їв. Я теж почав жувати через силу і ледве лроковтнув його разом з хлібом.

Отець Порфирій сидів біля нас і не зводив очей з Га-раська. Мабуть, йому подобався його високий лоб, прикрашений широкими бровами, і довгий тонкий ніс, трохи набокуватий і горбатий, як дзьоб у беркута.

— Ось що, — сказав отець Порфирій, — поснідавши, іна-носіть води, помийте в кімнаті підлогу, вікна, двері. Потім все окропимо святою водою. Треба вигнати нечистих/духів, які проникають в покої, щоб спокусити душі наші праведні і заманити в пекло... А тобі на ось хрестик, — сказав Гарасько-ві. — Та дивись не згуби, бо тяжчого гріха немає, ніж кинути на землю святиню, щоб по ній топтались ногами...

Він обережно повісив Гараськові сріблястого хрестика на шию і перехрестив тричі.

Після сніданку ми наносили води, підігріли її на примусі, почали мити вікна.

Отець Порфирій взяв книги і пішов кудись, мабуть, в духовну семінарію. На порозі він зупинився і сказав, що сюди прийде черниця Вівдя, то нехай робить все, що їй треба, і щоб ми їй не заважали.

Переставляючи різні речі, щоб мити підлогу, ми випадково натрапили на величезну череп'яну макітру з ковбасами, залитими смальцем. Поряд стояла скриня, оббита бляхою. Отець Порфирій, мабуть, забув замкнути її, бо тільки накинув замок і так залишив.

Гарасько підняв кришку і свиснув.

Тут вперше ми побачили золоті речі, які ніби горіли в темряві. Ця скриня стояла у глибокій ніші, яка ховалась за ширмою. Ми зачинили скриню і старанно взялися підмітати підлогу.

Незабаром в кімнату швидкими кроками повернувся отець Порфирій. Глянувши, що ми працюємо, він посміхнувся, хоч по обличчю було видно, що він чимсь схвилюваний. Отець Порфирій миттю підійшов до скрині, дістав в'язку ключів і клацнув замком.

Не встигли ми підмести підлогу, як на порозі з'явилась висока жінка в чорному вбранні з білим коміром і в чорному очіпку. Вона вклонилась отцю Порфирію і перехрестилась.

— Проходь сюди, — сказав він і відчинив хижку.

— Оце все можна продати на базарі, — сказав пошепки. — А це хай залишається...

— Хто вона? — шепнув я Гараськові, коли отець Порфирій знову вийшов. — Невже його дружина?

— Ні, — відповів Гарасько. — В отця Порфирія немає дружини. Це, мабуть, та чорна магія, про яку нам колись розповідала твоя бабуся.

Так оця черниця і залишилась в нашій розмові Магією. Вона вийшла з хижки, несучи два кошики з яєчками.

— Невже продавати буде? — здивувався Гарасько. Але мене це не так здивувало, як те, що в отця Порфирія на подвір'ї ми не бачили жодної курочки. Цікаво, де він набрав стільки яєчок?

— А де ж гуска смажена? — сказав Гарасько і зазирнув у духовку.

Він не помилився. На сковороді лежала половина гуски. Мабуть, отець Порфирій частину поснідав, а частину на обід собі залишив.

— Може, візьмемо по ніжці? — шепнув я до Гараська, дивлячись, як обпливає жир на її спині.

— Якби ж у неї було їх більше,, — сказав Гарасько, — тоді можна було б взяти. Хай краще стоїть, — шепнув сам до себе і сховав сковорідку в духовку.

Ми знову взялися за роботу. Підлоги нам ще ніколи не доводилось мити, тож і не знали, як це краще робити. Не роздумуючи, Гарасько вилив відро води просто на підлогу, а по— . тім почав возюкати ганчіркою.

Ми так захопилися роботою, що незчулись, як в кімнату знов увійшла Магія. Спершу ми її були-не впізнали. Чорне все вона скинула і одяглася в просте селянське вбрання, неначе й справді тільки що з села приїхала.

Вона розповіла, як треба мити підлогу, розпитала, звідки ми приїхали, взяла кошики з яєчками й пішла.

Гарасько схопив відро і вибіг за нею.

— Ти знаєш що? — весело скрикнув він, повернувшись. — Тут недалечко є кінотеатр, і кіно там буває щоденно. Може, сходимо, як прийде отець Порфирій?

— Гаразд, підемо обов'язково, — погодився я, і відразу на душі зробилось легше: адже бабуся Оксана ніколи мене в кіно не пускала. Лише раз довелося подивитись у клубі, та й то через вікно, знадвору.

За годину ми все закінчили.

Більше не було чого робити. Отець Порфирій не повернувся. В кіно ми піти не могли — боялись кинути келію. На наше щастя, повернулась Магія. Вона поставила порожні кошики в хижку, скинула важку хустку з голови і сіла в крісло перепочити.

— Ви будете вдома? — спитав Гарасько.

— Буду чекати отця Порфирія, — відповіла Магія. — Він незабаром повернеться.

Ми нашвидку повмивались і мерщій на вулицю.

— Цікаво, куди вона яєчка віднесла так швидко? — сказав Гарасько. — Невже встигла все продати?

Я нічого не міг відповісти на це, бо сам знав не більше від нього.

За розмовою ми незчулись, як підійшли до кінотеатру. Гарасько купив морозива мені й собі. Зайшли в кінозал.

Тут ми побачили Лілю. Вона сиділа з подружкою і теж їла морозиво.

— Давай пересядемо до них, — шепнув Гарасько, але не встиг.

Погасло світло, і почалась кінокартина "Син полку". Весь сеанс ми сиділи мов зачаровані. Мені навіть не вірилось, що я дивлюсь кіно разом з дорослими і ніхто не проганяє.

Як тільки все скінчилось, ми вирішили наздогнати Лілю з подругою, які встигли першими вийти з кінотеатру.

— Ходімо скоріше, — підганяв мене Гарасько, — погуляємо з ними по місту.

— Мені незручно, а як же Ніна? — сказав я і зупинився.

— К бісу Ніну, — сердито скрикнув Гарасько. — До неї Андрій Смола чіпляється. Біжімо! — і смикнув мене за рукав піджака.

— Соня мене теж не любить, — згодом признався Гарасько. — Я тепер назавжди її залишаю Кролеві...

Незабаром ми порівнялись з дівчатами. Гарасько чемно привітався.

Тут він на ходу нагадав про те, як разом пливли пароплавом до Києва і як вигнав нас тоді з ресторану старший механік. Ліля слухала мовчки і посміхалась.

— А це моя подруга Ольга, — сказала вона. — Знайомтесь, артисти... Ви ж вчитеся в театральному училищі? — спитала згодом.

— Аякже, вчимося, — відповів Гарасько. — Уже й співати вміємо.

З цими словами він потиснув руку Олі і сказав жартома:

— Княжна Ольга ви, а це князь Ігор, — показав на мене і посміхнувся.

— Справді Ігор? — здивувалась Ліля.

— Ні, Данило, — відповів я, червоніючи. Незабаром дівчата підійшли до під'їзду і зупинились.

— Ну, ми вже дома, — промовила Ліля. — До побачення.

— Так ще ж рано спати, — затримав їх Гарасько. — Ви ж не курчата.

Дівчата разом засміялись.

— А ви звідки приїхали? — спитала Ліля.

— Здалеку, — відповів Гарасько. — Ви повз наше село пропливали пароплавом.

— А село ваше над самим Дніпром? — поцікавилась Оля.

— Зовсім близько, — відповів я. — Рукою подати.

— То ви, мабуть, добре плавати навчились? Може, завтра на пляж разом поїдемо?

— Ні, — сказав Гарасько. — Завтра нас не відпустять з уроків, та й вода в Дніпрі вже холодна.

— А ми підемо, правда, Олю? — посміхнулась Ліля, глянула вбік і щось шепнула Олі — мабуть, помітила якогось знайомого. Вони швидко попрощались і побігли додому.

І справді, повз нас пройшла висока жінка в білому капелюшку, яку ми бачили на пароплаві.

— Все ясно, — сказав Гарасько. — Це її мати.

Щоб не викликати підозри, ми швидко повернули в свою вуличку і через якусь хвилину були вже в підвалі.

Отець Порфирій зустрів нас холодно і непривітно, його брови насупились на самі

очі, а вуса від люті аж підстрибували.

— Де вас носило? — спитав він згодом і посварився пальцем.

— В кіно були, — відповів я. — Дуже цікава кінокартина.

— Де? В кіно, кажеш? — почервонівши, скрикнув отець Порфирій. — Та ви знаєте, що ви зробили? Та ви ж вчинили такий гріх, який уже ні небом, ні богом не прощається! За один сеанс ви будете десять сеансів кипіти на тім світі в котлах з гарячою смолою, вниз головами... Падайте на коліна, — не вгавав отець Порфирій,—падайте! Моліться за спасіння душ своїх, спокушених дияволом!

Ми впали на коліна.

Поки ми злякіно щось шепотіли губами, отець Порфирій взяв з шафи вазу, і покропив нас свяченою водою.

— Хіба ж можна дивитись кіно, ангелята мої? — сказав лагідно отець.— Його нечисті душі вигадали, щоб спокушати праведних. Тому й плачуть серед ночі злі духи, що ми богу молимося...

Від цих слів поза шкірою в мене забігали мурашки і навіть'похолола кров у жилах.

— От ми й самі, — сказав Гарасько, коли отець Порфирій вийшов, і дихнув на повні груди, як бобер, що його викинули хвилі на берег!

Він похапцем накинув на себе якусь чорну "мантию", що висіла на гачку, схожу на попівські підрясники.

Я за його прикладом натяг на себе ковдру і розгорнув біблію, — більш ніякої книги у мене тут не було.

Гарасько теж читав і так уважно, ніби боявся пропустити слово.

— Що ти читаєш? — поцікавився я. — Може, якусь художню книгу? Де ти її взяв?

Але він ніби не чув мене, швидко перегорнув сторінку, збив на свічці жужелицю і знов зачитався.

Час непомітно плинув. Свічка догоріла і почала мригати. Гарасько згорнув книгу і сказав тихенько:

— Колись і ми замригаємо так, як ось ця свічка...

Не знаю, чому я мимохіть глянув на горбату труну і здригнувся. На душі зробилось сумно.

Не роздумуючи, я ліг під стіною і вкрився ковдрою.

І знов пригадалися ті останні дні, коли ми після закінчення школи зібрались біля клубу. Чи можна було подумати в той час, що нам доведеться жити в підземеллі, під владою страшного отця Порфирія?

"Краще було б сидіти дома і нікуди не їхати", — подумав я і повернувся до стіни, щоб скоріше заснути.

Не минуло й хвилини, як Гарасько скинув свої балетки і ліг біля мене.

— Що ж ми будемо робити далі? — сказав Гарасько тихенько. — Невже доведеться тут жити все життя?

Та не встиг він доказати, як почувся стукіт у двері.

— Т-с-с, — шепнув я, — хтось прийшов.

Ми завмерли на ліжку, навіть перестали дихати.

Стукіт знову повторився, і озвався отець Порфирій.

Гарасько скочив з ліжка, запалив нову свічку і відчинив залізні двері.

Отець Порфирій обережно ступив через поріг і сів біля столу.

— Слухайте, ангелята, — почав тихенько він. — Не вчіться обманювати старшого, сей-бо обман буде вічно тліти в душах ваших, як вогонь у пеклі для великих грішників.

— Ми вас не обманюєм, отче, — сказав Гарасько. — Все, що говоримо, — чиста правда.

— Я вірю вам, ангелята, — тепер уже лагідно сказав отець. — Вам гроші з дому давали?

— Давали, — сказав Гарасько. — Але ми їх майже всі розтратили, купили...

— Я вас не питаю, що ви там купили, — перебив Гараська отець Порфирій. — Я хочу, щоб ви їх віддали мені на схованку. Дітям з грішми ходити не можна, лукавий тільки й чекає нагоди, щоб заманити в кіно або у театр.

— Ось вони, — сказав Гарасько і поклав на стіл все, що було в його кишені.

— А в тебе? — звернувся до мене отець Порфирій.

— І його тут, — спокійно відповів Гарасько. — Я взяв у нього, щоб не згубив у дорозі.

Отець Порфирій полічив гроші тремтячими руками і сховав за пазуху.

Гарасько глянув на мене.

— Треба молитись богові денно і нічно, — продовжував отець Порфирій. — і Гляньте на цю ікону — бачите, в чиїх руках земля знаходиться?

— Бачимо, — відповів Гарасько і показав на стару ікону, де сиділи два бородаті святі на хмарах. Один з них тримав у руці земну кулю, перев'язану золотою стрічкою, а в небі серед сонячного проміння витав голуб з розпростертими крилами.

— То ж то, — буркнув отець: — Дивіться!

— А як же вона крутиться в нього на долоні? — спитав я.

— Хто вам казав! ангелята, що вона крутиться, — не вірте тому, — відказав отець Порфирій.

— Як же? Невже ви не знаєте, що земля крутиться навколо своєї осі? — здивувався Гарасько. — Та про це ж і в школі нам говорили.

— А киньте ви про свою школу, — сердито скрикнув отець Порфирій. — Планета наша в божих руках. Схоче він потрясти нею, щоб втихомирить безбожників, і все валиться від землетрусу.

— Гаразд, — не вгавав Гарасько. — А від чого ж тоді у нас буває день і ніч?

— Все бог дає, — відповів отець Порфирій, — і світло й тепло, і день і ніч. День для роботи, а ніч для відпочинку.

— А як же люди живуть у тому місці, де земля лежить на долоні? — спитав я.

Його рука невидима. Вона тримає все: і землю, і місяць, і зорі...

— І зорі? — здивувався Гарасько. — Тоді скільки ж треба рук?

— Одна рука все це тримає, — відповів отець Порфирій. — Така божя сила. Він

сотворив усе, що є на світі, він і тримає. Тож дивіться, щоб душі ваші були чисті перед господом богом. Не опирайтеся проти злих і не мстите ворогам своїм, бог знає, що, робить, а ми раби його.

Після цих слів отець Порфирій перехрестив нас і вийшов.

Гарасько мовчки дмухнув на свічку, і ми знов лягли спати.

— Забрав гроші,—сказав я пошепки. — Все йому мало...

— Чого тут дивуватись: бездна бездну притягає. Чув же таке про погіївську кишеню?— прошепотів Гарасько і признався, що хоче бути філософом і напише таку книгу, щоб всі з неї вчилися.

— Як? І вчителі? — здивувався я.

— Ні! Я писатиму для малописьменних, — тихенько відповів Гарасько і скочив з ліжка.

Він засвітив свічку, сів до столу і почав писати.

— Ти божевільний! — скрикнув я. — Лягай спати.

— Спи, а я писатиму, — стояв на своєму Гарасько. — Спати мені зовсім не хочеться. Я повернувся на другий бік і швидко заснув.

Тепер мені нарешті приснилась Ніна. Вона ламала бузок під вікном і тільки хотіла піднести мені букет, як Гарасько смикнув мене за вухо.

— Слухай,— скрикнув він і посміхнувся. — Ось послухай, що я написав у своїй філософії для малописьменних.—Він почав читати:

— "Життя хороше нам тим, що воно коротке. Якби ми жили тисячу років, то п'ятсот з них нам довелося б благувати у бога смерті".

"Життя мертвих таке саме, як і тих, що на світ не народилися: мертвим потрібне життя, як живим смерть".

"Якщо бог є, — продовжував Гарасько, — то в нього тільки й клопоту, що слухати наші молитви".

— Оце й усе? Навіщо ж тоді ти мене розбудив? — скрикнув я спересердя. — Мені такий сон снівся хороший, а ти перебив своєю філософією...

— Почекай, — спинив мене рукою Гарасько, — слухай далі:

— "Краще бути все життя голодним, ніж їсти холодний борщ з ладаном. Якби отець Порфирій потрапив до раю, то всі, хто там є, повтікали б у пекло".

Тут я не витримав і засміявся... Справді, його філософія починалась цікаво.

Після цієї фрази Гарасько погасив свічку і ліг спати.

Лежачи, ми довго розмовляли, пригадували друзів, з якими разом вчилися.

Стомлені і пригнічені життям, ми так міцно заснули, що незчулись, як за віконцем спалахнув ранок.

Першим прокинувся Гарасько і розбудив мене.

— А ти знаєш, що за Конституцією церква тепер окремо від держави.

— Як це? — здивувався я. — Церква ж знаходиться в Радянському Союзі.

— Ну й що ж, — посміхнувся Гарасько. — А все одно вона окремо.

— То це й ми з тобою окремо від нашої держави?

— Авжеж, звичайно, окремо. До неї у нас тепер ніяких справ немає. Живемо в бога за пазухою,—сказав Гарасько.

Саме в цей час грюкнули двері, яких ми не заціпали, і ввійшов отець Порфирій.

Він, мабуть, був п'яний, бо хитався і витріщав очі, як божевільний.

— Ну, як вам спалось, ангелята? — процідив він крізь зуби.— Ви не чули злих духів серед ночі?

Він підійшов до столу, помітив папірець, на якому Гарасько писав свою філософію, взяв його в руки і прочитав.

Ми обидва мовчки дивились на нього, як ягнята на вовка. Я помітив, що нижня губа у отця Порфирія затремтіла разом з бородою і він порвав папірець на маленькі шматочки.

— Хто писав цю хулу на святиню в моїй господі?

— Я, — признався Гарасько і скочив з ліжка на кам'яну долівку.

— Повтори останню фразу, — сказав отець Порфирій. — Я хочу послухати її від тебе.

Від нього несло горілкою.

Гарасько мовчав.

— Ну, говори, хто спокусив тебе писати цю гидоту?

— Сам, — відповів нарешті Гарасько. — Ніхто мене на це не спокушував.

За це, сину мій, я прокляну тебе на віки вічні. В мене є для таких отроків хороші ліки, без яких бог ніяких гріхів не прощає.

З цими словами він дістав ключ з кишені, перетяг труну на інше місце, відімкнув ляду, що була замаскована в підлозі.

— Ану, лишень залазь сюди, фарисею непокірний, поживеш віч-на-віч з дияволом...

— Не карайте мене, батюшко! Я більше не буду писати такого, я писатиму молитви, і бог простить мені гріхи мої,— благав Гарасько.

— Залазь, дитя моє, не бійся. Сам бог велів карати грішників за гріхи їхні. Ну, лізь, чого дивишся? — сказав грізно отець Порфирій. — Будеш відсиджувати тут через кожні п'ять днів, поки не покаєшся.

Гарасько підійшов до льоху, зазирнув туди і побілів як крейда.

— Скинь хрестика з грудей, — звелів отець Порфирій.—☐Ти не достойний носити його, поки не відбудеш кари і бог не простить тебе за страшні гріхи.

Гарасько неохоче поліз вниз по крутій металевій драбині.

Отець Порфирій зачинив ляду, замкнув замок і сховав ключ у кишеню.

— А ти молись, ставай на коліна, — наказав він мені.— Поки і тебе не спокусив лукавий.

Я впав на коліна.

Отець Порфирій вийшов і грюкнув дверима так, що одна ікона впала на стіл і розбилась.

Цілий день я просидів один в підвалі. Іноді я говорив з Гараськом, через ляду. Він плакав, сидячи на холодній підлозі.

Тепер до нас ніхто не заходив, не кликав ні обідати, ні вечеряти. Вся келія відразу ж стала пустою.

До книг, що лежали на столі, я зовсім не підходив і, як тільки темрява затягла підвал, ліг у ліжко.

Ця ніч для мене була найстрашнішою. Хоч я перехрестив подушку і вкрився з головою ковдрою, проте тремтів від страху, слухав, як скигнуть Гарасько під лядою, і тер сухі очі кулаками.

Заснув я пізно, як погасли вогні за рікою, але знов прокинувся.

Мені почулося, що хтось гукає за вікном і кличе до себе.

Я скочив з ліжка, засвітив свічку. Ми розмовляли з Гараськом через ляду до самого ранку.

Як зовсім розвиднілось, хтось постукав у двері.

Я здригнувся від страху, думав — отець Порфирій, але на порозі з'явилась Магія.

Вона стояла, як примара, вся в чорному з ніг до голови, лише білів, як сніг, комірець кругом шиї і блищав на грудях маленький хрестик. Вона мовчки підійшла до столу і перехрестилась. Ніс у неї був такий широкий, ніби його навмисне хтось розплескав долонею, під ним вибивались невеличкі вусики з покрученими волосинками біля кінчиків губів. Очі в неї чорні, проникливі, здавалось, що ними вона бачить все наскрізь.

Магія дістала з вузлика шматок хліба і кільце ковбаски.

— Їж, та дивись, щоб отець Порфирій не побачив, бо він хоче, щоб ви три дні сиділи голодні за гріхи свої.

Проте їсти я відмовився.

"Коли так, — думаю, — то помру краще з голоду".

Магія почала умовляти мене, щоб не опирався, бо від цього ще більший гріх ляже на душу за те, що гребую хлібом насущним...

Я відломив шматочок і почав їсти.

Магія сіла на ліжко і заговорила про отця Порфирія.

— Його батько, — казала вона, — був дуже багатий... І жив у вашому селі біля церкви. Бабуся твоя служила в них наймичкою, а Лукія — Гараськова баба — гляділа отця Порфирія, як був він маленьким.

— А дід в отця Порфирія хто був? — спитав я;

— А дід в нього — свята людина, — відповіла Магія. — Пішки ходив аж до гробу господнього в Єрусалим.

— Невже? — здивувався я. — І назад повернувся?

— Повернувся, — зітхнула Магія, — та не так, як треба.

— А що з ним трапилось? Розкажіть, будь ласка, — благав я Магію, адже нудно було одному сидіти в підземеллі.

— Отець Порфирій, — почала розповідати вона пошепки, — дуже любить горілку. Іноді так напивається, що сатаніє. Було таке, що ми всі з монастиря повтікали хто куди, коли він п'яний забрів до нас. Я не встигла сховатися, то отець Порфирій так потяг

мене хоругвою по стегну, що і досі болить. І батько у нього був такий самий п'яниця. Горілка його і на той світ загнала. Мав свою ґуральню, двадцят�о коней, чимало різної худоби... І бабусю твою я знаю. Вона була служницею в отця Іоана — батька отця Порфирія. Отець Іоан жадібний і скупий був і не раз брався перевіряти твою бабусю. Розкидає гроші по світлиці і стежить: візьме вона щось чи ні. Але Оксана завжди підбирала гроші і клала на стіл. Працювала вона в них, як машина. Мила підлоги, варила їсти, прала білизну — всі домашні роботи на її плечах лежали. Ніхто не бачив, коли й спала. Потім вийшла заміж за твого дідуся — Кирила Бурю. Він тоді дзвонарем був при церкві. Твій дід теж був гіркий п'яниця. Раз так напився, що з дзвіниці впав. Отець Порфирій чоловік розумний. Духовну академію закінчив, має високу церковну нагороду... Проте п'є, як і його батько. Та це не біда. Слухайте його — він любить це, — то й виведе вас в люди. Головне, — повчала вона, — треба молитись і молитись богові. Тільки молитви врятують вас від злих духів і злиднів...

— А хіба може допомогти молитва? — спитав я.

— Що? і— здивувалась Магія. — Питаєш, чи допомагає молитва? Дуже допомагає. Одна дівчина не послухала батюшки і замість того, щоб причаститись у церкві, пішла в ліс по гриби і провалилась у яму. Провалилась та й стоїть, плаче в куточку. Коли гульк — аж з усіх шпарин ями до неї почали сповзатись гадюки, звиваються в кільця, сичать... Останньою виповзла найбільша змія. Вона залізла дівчині в пазуху, оповила її кругом і приросла до тіла. Через кілька днів дівчину знайшли, але ні відірвати, ні відрізати змії не могли. Довелося йти до батюшки. Він похитав головою і звелів дівчині відмолитися в сорока монастирях.

— І допомогло? — не вірив я.

Допомогло, — відповіла Магія. — Коли молилась у тридцять дев'ятому монастирі, то зміюка вже ледве трималась на ній. А як тільки помолилась в сороковому — гадюки не стало, невідомо де й поділась.

— Невже це правда? Аж не віриться...

— Не віриться? — перебила мене Магія. — Хто втрачає віру в Христа, той і на мілкому потоне. Бог знає всіх віруючих і невіруючих. Ми з вами говоримо, а він все чує і бачить,—не вгавала Магія.

— А що ж сталося з дідом отця Порфирія? — спитав я.— Чому він став святою людиною?

— Е, — відказала Магія, — таких, як дід Лаврентій Щавель, тепер в усьому світі не знайдеш. Він пішки ходив аж в Палестину, до гробу господнього. Він бачив те місце, де був господь бог похований.

— А чого ж він ходив туди?

— Батюшка Лаврентій був сином Семена Щавля,— почала розповідати Магія. — Жили вони багато, мали п'ятдесят десятин землі, сто душ кріпаків, які обробляли цю землю, і безліч корів, свиней і різної птиці. От якось старий Щавель сів на коня і поїхав оглянути, що робиться на полях, де працювали його люди. Та хоч він і був побожною людиною, проте забув, що в той день було Михайлове чудо. Виїхав отож він, глянув на

свої лани і скипів. Жодного кріпака не було й близько ні на полі, ні на сіножаті. Завернув він коня в село і вигнав своїх кріпаків на роботу. На другий день половина людей в селі стали каліками. Сам Щавель осліп, крім того — в нього відібрало ліву руку й ногу. Я слухав Магію і не дихав.

— Тоді приїхав з Чернігова його син — отець Лаврентій, — він був батюшкою в Борисоглібському соборі — вислухав, що трапилось, і заплакав. Хтось порадив йому йти до гробу господнього в Палестину. Там на горі росте яблуня, й якщо з неї зірвати яблукко і з'їсти, то всі гріхи прощаються, всі недуги зціляються.

Взяв отець Лаврентій торбу з харчами за плечі, обвішався хрестиками спереду і ззаду, попрощався з рідними та й пішов. З дому вийшов молодим, а повернувся сивим, як борошном обсипаний, і з бородою до пояса. Старий Щавель давно помер, так і не діждався цілющого плоду з святого дерева.

— Що ж, приніс отець Лаврентій це яблуко? — спитав я.

— Ні, не приніс, — похитала головою Магія. — Спіткало його велике лихо біля гробниці господньої.

Сорок днів і сорок ночей блукав отець Лаврентій по безлюдній пустелі, поки до святих місць приплентався. Там він розпитав про плід святого дерева. Щоб здобути його, треба набрати у рот води, вилізти на височезну кам'яну гору, об яку й хмари зачіпаються, та й полити яблуню тією водою.

"Якщо ти праведний чоловік, — сказали там йому, — то донесеш воду в роті, поллеш яблуню і зірвеш одно яблуко; коли ж грішник — додолу скотишся".

Магія важко зітхнула і перехрестилась.

— Робити було нічого. Жаль сліпого батька отцю Лаврентію. Набрав він святої води в рот і пішов на гору. Ліз день, ліз другий, на третій стомився і ліг перепочити.

"Що ж робити? — думав він. — Дертися далі чи проковтнути воду?" Губи й лице як вогнем обпалило сонце, та занепав і на силі. Глянув сердешний на небо, перехрестився і заплакав. "Видно, приречено батькові сліпим лишиться, бо все ж одно на гору не злізу". — І проковтнув воду.

— А потім що? — спитав я нетерпляче.

— Та я ж казала вже — повернувся в своє село без яблука і не застав батька живим. Помер той в ту хвилину, як отець Лаврентій ковтав на святій горі воду.

З цими словами Магія витерла сльозину, що покотилась по щоці, підвелась і перехрестилась.

— Оце і все? — спитав я. — А де ж дівся отець Лаврентій після того, як повернувся додому?

— Розповів матері про свою подорож до гробу господнього, далі замовк і більше вже ні з ким не розмовляв до смерті. Кажуть, що кожного дня набирав у рот води і лежав на млиновім камені, так і помер. І після того його син отець Іоан почав денно і нічно пити горілку з твоїм дідусем Кирилом Бурею. І сталося так, що отець Іоан потонув у Захарківській криниці, а дідусь Кирило впав з церкви й розбився. Так їх бог покарав, щоб врятувати від лукавого. Тож слухайте отця Порфирія, моліться богу і не

протривтєсь злу.

Ужє Магія пішла, а я всє щє сидів як скам'янілий. Нарешті скочив з ліжка, прокрався по крутих східцях і вийшов надвір.

Ранок був такий тихий, що всє навкруги стояло як мертвє. Клєни ужє пожовкли, з них сипалось листя і шелєстіло між гіллям. Над клєнами і каштанами голубіло небо. Осінь розсівала по ньому шовкові нитки.

З старої кам'яної огорожі я побачив Дніпро. По ньому спокійно пропливали баржі й плоти, снували по воді легєнькі човни з рибалками.

Я важко зітхнув і мало не заплакав. Чомусь не вірилось, що я бачу всє цє насправді. Можє, всє оцє тільки сниться мені?

Повернувшись в свою печєру, я побачив таку картину. Двері до отця Порфирія були розчинєні, а сам він лєжав на канапі п'яний, розпатланий і страшний. На столі стояло безліч пляшок з-під вина й горілки, на підлозі валялись черєпки з розбитої миски і шматки хліба...

Хотілося їсти, вабило взяти хоч кільцє ковбаси, та я стримався і побрів до своєї печєри по крутих східцях, як той Лаврєнтій до гробу господнього.

Прослав ковдру на підлогу і ліг біля ляди.

— Ти живий там? — питаю Гараська.

— Живий, алє дуже змерз, і дихати тут важко, як в домовині, — відповів Гарасько. — А пацюків стільки, що, мабуть, обгризуть мені вуха й носа, поки випустить на волю отєць Порфирій.

— Він лєжить п'яний, можє, розбудити?

— Ні, не трєба, — відповів Гарасько. — Чомусь мені вже не віриться, що на небі є бог. Та й яка богові користь від нас, аджє ми тут тільки лєжимо та молимось і нічого не робимо. Кращє б я цєглу носив на розбитій вулиці, ніж оцє сиджу в підземеллі, — сказав сердито Гарасько і вилаявся.

Я хотів йому щось відповісти, алє не встиг: на східцях почувись кроки. Стукнув тричі кулаком об ляду, щоб Гарасько замовк, і сам сів на ліжку.

Двері відчинились, і в підвал увійшов отєць Порфирій. На ньому були нова ряса і чорна шапка. В руці він тримав якусь книжку і був трохи схожий на Миколая Чудотворця, тільки не з білою, а з чорною бородою.

— Ну, як тут поживають мої ангєлята? — сказав лагідно він, ніби зовсім забув про вчорашній гнів.

Дістав ключі, відімкнув ляду і випустив Гараська.

— Ну, ангєлє мій, сподобалось тобі сидіти в покоях диявола? — сказав єхидно отєць Порфирій. — Не будєш більшє писати гріховних вихваток проти святині?

Гарасько мовчав. Видно було, що він дуже змерз і знесилів від голоду й безсоння, аджє просидів у підвалі цілу добу.

— Зараз помийтє підлогу в господі моїй та підемо в печєри, подивитєсь на святі моцї, приклонитєсь до них чолом своїм.

— Ми щє не снідали, — сказав я. — А Гарасько і вчора не снідав і не вечеряв.

— Бог все бачить і знає. Він терпів лихі муки за нас, то й ми за нього потерпимо. Моліться та йдіть мийте підлогу,— сказав суворо отець Порфирій і вийшов.

Ми принесли води і взялись до роботи.

— Тут, мабуть, всі святі вечеряли, — пожартував Гарасько, — бо й хрестики погубили.

І справді, скрізь на підлозі валялись хрестики, порвані разки намиста, під столом я навіть знайшов гаманець з грошима. Гарасько взяв його, розчинив і посміхнувся.

— Мовчи, — сказав мені пошепки. — Це, мабуть, сам бог підкинув нам, щоб можна було втекти від отця Порфирія.

Скільки там було грошей, ми не лічили, а сховали гаманець надворі під карнизом старої дзвіниці. Помили підлогу, витерли спітнілі вікна, і лише тоді нас посадили обідати.

Магія поставила на стіл миску холодного борщу, про який згадував Гарасько в своїй філософії. Ми швидко висьорбали все з миски дерев'яними ложками і перехрестились.

— Ну, ходімо зі мною, — сказав отець Порфирій, і ми вийшли надвір.

Свіже повітря одразу сп'янило нас, Гарасько аж похитнувся і мало не впав під ноги отцю Порфирію.

Я вхопив його під руку і підтримав. Якусь хвилину він стояв нерухомо з міцно заплющеними очима.

— Голова запаморочилась, — сказав він. Постояв, розплющив очі і пішов тихенько за отцем Порфирієм.

Спершу ми йшли вузенькою стежкою понад крутими схилами, звідки було видно Дніпро, що виблискував проти сонця, як живе срібло...

— Глянь, — сказав Гарасько, — уже осінь. Як швидко вона прилетіла...

Отець Порфирій теж позирав на Дніпро, проте мовчав. Потім він звернув у вузеньку вуличку, і ми опинились перед низеньким будиночком.

Тут ми взяли кілька свічок в ченця і спустились вниз крутими східцями, що вели в далекі печери.

В одному місці отець Порфирій зупинився, поцілував¹ маленьку ікону, що лежала на столику, потім тричі перехрестився і велів нам зробити те ж саме.

Пішли далі.

Держачи в одній руці свічку, а другою підтримуючи Гараська, я поспішав за отцем Порфирієм. Навкруги в печерах було вогко, темно і моторошно.

Отець Порфирій водив нас від одних мощей до других і розповідав про тих, що лежали під склом, вкриті дорогими покривалами. У деяких було видно кінчики висохлих рук,, почорнілих від часу і зморщених.

— Так і ви будете лежати серед цих святих, — сказав, отець Порфирій, — якщо будете мене слухати, молитися богові й вірити в його силу небесну...

Гарасько смикнув мене за сорочку. Я зрозумів, що йому не дуже припадало до серця місце в печері, яке обіцяв отець Порфирій. Довго ми ходили вузькими проходами,

розглядаючи святі мощі. Обравши слухну мить, Гарасько нагнувся і сказав мені тихо:

— Доки він водитиме нас в цьому підземеллі? Скажи, щоб вів назад. Хочеться подихати свіжим повітрям.

— Скажи ти йому, — шепнув я Гараськові. — Хитрий який! Хочеш, щоб і мені перепало...

Тим часом отець Порфирій весь час бігав з кутка в куток, цілував холодне скло над мощами і беззвучно щось шепотів губами.

Нарешті запас наших свічок кінчився.

Щоб не брести напромацки, отець Порфирій повернув назад.

Тепер ми йшли без зупинок і незабаром вийшли на поверхню.

Після темного підземелля не вірилось, що ми вже надворі. Здавалось, ми побували на тім світі.

Отець Порфирій звернув праворуч від печер, спустився по крутих східцях вниз і повів нас в капличку. Стояла вона високо на горі, була обнесена високою кам'яною стіною з вузькими амбразурами.

Коли ми прийшли, в капличці уже горіли свічки на панікадилі. Кілька ченців і черниць стояли півколом на колінах перед іконами.

Отець Порфирій перехрестився, поцілував плащаницю, що стояла серед церкви, і повів нас обох у вівтар.

— Ось цей тазик почистити треба, — сказав він, показавши на величезну мідну посудину, і відчинив бокові двері.

Ми вийшли на подвір'я, знайшли пісок і терли ганчіркою з піском цілу годину, аж поки таз заблищав, як справжнє золото. Ця робота нам дуже сподобалась. Краще працювати, ніж стояти на колінах перед образами. Згодом отець Порфирій покликав нас, дав сапки і звелів позшкрібати краплі воску на підлозі.

Хоч робота була неважка, проте дуже нудна. Віск прилипав до сапки, і щоразу "доводилось її обчищати. Але ми не боялись цього. Я ладен був працювати до ранку, аби тільки нас не примушували молитися разом з ченцями.

Після всього отець Порфирій повів нас в маленьку хижку і дав нам приміряти голубі ризи.

Один з ченців назвав їх чомусь лівреями. Може, тому, що комір і борти їх були обшиті золотою парчею.

Ми наділи їх, застібнулись, повішали мідні хрестики на груди і стали святими. Я глянув на Гараська і не втримався від сміху.

Ліврея на ньому стояла так, як шинеля на кийку, і ледве діставала до колін. Здавалось, що коли б йому додати довгий ніс, то став би схожий на справжнього чорногуза.

Але й Гарасько мало не впав од сміху, глянувши на мене. Та й було з чого сміятись. Поли моєї лівреї тяглися по підлозі, рукава були такі широкі, що з кожного можна було б пошити спідницю.

— Ти схожий на цяцьку перекидайку, — сказав Гарасько. □ Навіть отець Порфирій не

стримався від посмішки.

— Тепер слухайте мене, — сказав згодом він. — Як вийду я з іконою в церкву, а потім обернуся до іконостаса, виберіть оцю доріжку і стеліть мені під ноги, поки я йтиму. А як спинюся молитись, падайте на коліна один з одного боку, а другий з другого і теж молитесь. Це треба робити отак. — Отець Порфирій став на одне коліно і простяг руки догори, ніби й справді когось побачив на небі.

Сонце вже низько схилилось, як почалась вечерня.

В капличку набилось чимало людей. Серед них я побачив одну стареньку, згорблену жінку, схожу на бабусю Оксану. Від цього в мене дуже забилося серце і на хвилинку здалося, що я не десь, а в рідному селі, в тій же церкві, куди часто водила мене бабуса Оксана...

Отець Порфирій показав нам згорнуту доріжку і невеличкий килим. Він спершу походив з кадильницею, потім взяв ікону і вийшов у широку залу каплиці. Тим часом ми з Гараськом приготували доріжку, і як тільки отець Порфирій обернувся, ми прослали її перед ним до самого іконостаса, де вже лежав дорогий килим.

Отець Порфирій швидко пройшов доріжкою, обернувся до всіх і почав проголошувати щось з товстої книги. Ми з Гараськом стали з обох боків і теж взялися молитись.

Та не минуло й хвилини, як руки в мене так заболіли, що я ледве зміг їх тримати.

Гарасько теж зціпив губи, потім сплюнув і опустив руки вниз.

Молитву отець Порфирій читав так довго, що коли б руки були до чогось підв'язані, то, мабуть, теж не витримали б — помліли.

Проте я намагався тримати їх догори, аж поки вони зовсім не подерев'яніли.

Отець Порфирій зиркнув на нас спідлоба, але продовжував читати.

За це нам довелось відмолюватись після вечерні в цій же капличці.

Тепер ми стояли на колінах і молились, молились, молились.

Біля розп'яття були намальовані дві жінки: одна з одного боку, друга — з другого. Обидві дивились на Ісуса Христа і плакали. Перед ними, внизу, стояла дерев'яна гробниця, а на ній молоток і обценьки — інструменти, якими нібито розпинали Ісуса.

Тепер я й Гарасько молилися перед ним не тому, щоб простив гріхи, а щоб "ізбавив" нас від цих безконечних молебнів...

Лише пізно вночі ми повернулись додому.

Після вечері відразу ж лягли спати, бо рано доведеться знову йти в каплицю.

Я погасив свічку, і непроглядна темрява відразу окутала підвал своїм чорним саваном.

ЗИМА

Ранком випав сніг. Повіяв холодний вітер з-за Дніпра, заморозив краплі води на карнизах будинків, і вони повисли над землею сріблястими бурульками.

Тепер не зустрінеш на вулиці сміливця в плащі чи в макінтоші, всі поодягались тепліше.

Повз ворота проходили люди в кожухах і валянках, лише ми з Гараськом лишилися

в балетках і голубих лівреях.

Хоч в підвалі стояла чавунна грубка, проте її не топили, тому з-під ковдри ми майже не вилазили і вже забули, коли вмивались. Здавалось, що ми були арештовані і відбували тяжке покарання за невідомі нам злочини.

Так тривало цілий місяць, аж поки не привезли дрова і вугілля. Тепер життя наше стало трохи веселішим. Невеличка грубка гріла так, що іноді було жарко, як у лазні. Біля цієї грубки майже щовечора я писав листи бабусі Оксані, але ніколи не відсилав їх, бо з підвалу на вулицю не виходив. Від бабусі теж не було ні одвіту, ні привіту, бо всі листи спершу надходили до отця Порфирія. За бабусю я найбільше боявся. Адже вона тепер одна, нема кому й води принести в хату, та й криниця, мабуть, замерзла від лютих морозів, бо води в ній було так багато, що іноді я діставав до неї рукою.

Ми гадали, що лише весною нам доведеться виповзти з цього страшного підземелля, щоб погрітись, як жучки-козачки, проти сонечка.

Та якось до нас зайшла Магія і принесла мені свої боти, старі й покривлені, а Гараськові драні чоботи отця Порфирія.

Тепер ми іноді ходили до каплиці, а вечорами готувались до семінарії, проте в семінарію ми могли потрапити лише тоді, коли нам сповниться по вісімнадцять років, — раніше туди не приймали. Так що ми втратили всяку надію вирватися з підземелля.

— Через три роки, — сказав Гарасько, — ми перетворимось на справжні мумії, і тіла наші будуть нетлінні, бо ще при житті висохнуть. Потім нас покладуть під скло в дубові труни, чи, по-їхньому, раки, і напишуть: "Тут лежать святі великомученики Данило й Гарасим".

Незабаром отець Порфирій захворів і зліг у ліжку.

Ми з Гараськом зраділи, як почули про це від Магії, думали про те, що не погано було б, коли б доля призначила йому якусь посаду на тому світі. Тепер Магія жила в нашій келії, варила їжу і доглядала хворого.

Як не молився отець Порфирій богові і всім святим, проте довелось викликати лікаря. Він прийшов, зміряв температуру, зробив уколи і виписав ліки. Цим він і врятував отця Порфирія від дубової "раки, куди його вже мало не поклали...

Згодом він підвівся і зайшов до нас, блідий і страшний, як з хреста знятий. Мовчки підійшов до грубки, погрів руки над нею, сів на стільчику і сказав Гараськові:

— Ангеле мій, розкажи, що ти знаєш про родовід Ісуса Христа, сина Давидова, сина Авраамова...

Гарасько вислухав його, став на коліна, як учив отець Порфирій, почав тихенько:

— Авраам родив Ісаака, Ісаак родив Авраама...

— Що? Що ти верзеш, безбожнику? — скипів отець Порфирій. — Досі не вивчив родоводу господнього?

— Авраам родив Іакова, — продовжував Гарасько.

— Якого Іакова? — знов скрикнув отець. — Ну, говори, кого народив Авраам?

— Ісаака, — поправився Гарасько, — а Ісаак—Іакова, — продовжував він. — Іаков родив Іуду і брата його, Іуда народив Фареса і Зару від Фамари, а Фарес родив Єсрома...

— Так, досить, — перебив його отець Порфирій, — продовжуй далі, — кивнув до мене.

— Єсром родив Авраама,— почав я,— Ісааков родив Йосипа— чоловіка Марії, від якої і народився Христос.

Отець Порфирій вислухав нас і похитав головою.

— Ой ангелята мої, бачу, що ви недбало ставитесь до вчення святого письма, не зазнавайтесь і не заносьтесь високо, бо хто возвишає себе, той принижений буде, а хто принижений, той возвиситься. Ви повинні возлюбити бога всім серцем своїм, всім розумом і душею своєю. Хто має, тому дано буде, а хто не має — у того відніметься і те, що є. Так говориться в святому письмі. На мене ви не гнівайтесь, — вів далі отець Порфирій. — На все божя воля. Ось зараз я принесу вам псалтир і молитовник, вчіть молитви, щоб не соромно було перед богом.

Він застогнав, тихо підвівся з стільчика і вийшов з підвалу.

— Цікаво,— шепнув до мене Гарасько, після того як зачинились двері, — колись і чоловіки родили дітей. Авраам родив Іакова!

— Ісаака, — поправив я Гараська.

— А Ісаак народив Іакова, а Іаков — Іуду, — сказав сміючись Гарасько. — Де ж вони молоко брали для своїх дітей маленьких?

— Жінки теж народжували, — сказав я. — Ісуса ж народила Марія.

— Нічого не розумію,—розвів руками Гарасько.— Це такі науки, що, мабуть, і сам отець Порфирій в них мало що тямить.

— А він, мабуть, народив Магію, — сказав я жартома,— бо й вусики в неї біля рота схожі на брови отця Порфирія...

Довелось змовкнути. В підвал повернувся отець Порфирій з книгами і картинами. Він сів на тому ж стільчику і сказав спокійно:

— В книги треба більше зазирати, ангелята мої, та вчити заповіді божі, горе-бо вам, коли люди почнуть говорити про вас хороше! Так потурали лжепророкам батьки їх. А ви благословляйте проклинаючих вас, моліться за тих, хто кривдить вас... Коли хто бере в тебе верхню одежину, не борони взяти й сорочку...

Після цих слів отець Порфирій довго молився, потім показав на покуть, де стояла ікона з головою Іоана-хрестителя на блюді.

— Гляньте, — сказав він, — святий Іоан не боронився й тоді, коли йому зняли голову для Іродіади, дочка якої догодила танцями цареві Іродові. Він воскрес із мертвих і зараз витає на небесі. Так говориться в святому писанні, — сказав отець Порфирій і перехрестився.

— Вчіться, читайте святі книги, не бійтесь ні голоду, ні холоду. Входьте тісними воротами, бо широкі ворота і просторий путь ведуть до погибелі.

Він узяв біблію і прочитав: — "Не збирайте собі сокровищ на землі, де міль і ржа нищать їх і де злодії підкопують і крадуть..."

— А ким же ми будемо, як вивчимось? — спитав Га-расько. — Для чого нам все це знати?

— Як? — здивувався отець Порфирій. — Для чого знати святі закони? Та для того, що бог, повелівший із тьми возсіяти світлу, осяяв наші серця, щоб просвітити нас пізнанням слави божої й заповітів Ісуса Христа. Ви повинні навчати народ, що спасіння його — в прощанні гріхів. Коли вице зробите і будете помирати, то велика радість зійде на вас в той день, вас-бо чекає нагорода на небесі...

Отець Порфирій тричі перехрестився і вийшов. Гарасько згорнув святу книгу, над якою сидів, і важко зітхнув.

— Я бачу, що ми забудемо тут і те, що знали.

— А чи не краще нам було б поступити в технікум разом з дівчатами? — сказав я.

— Це туди, де Митя Кроль? — спалахнув Гарасько.

— Еге ж, — кажу. — Там я був колись в гуртожитку і бачив, як весело живуть студенти. Не те, що ми з тобою.

Гарасько запалив нову свічку і сів біля столу.

— А що, як написати дівчатам листа? — не вгавав я. — Не може бути, щоб вони вже забули про нас.

— Ідея! — вигукнув Гарасько і дістав аркуш паперу. — А що писати? — якимось гірко сказав сам до себе і почухав потилицю.

— Пиши про те, — пожартував я, — що ти вже тепер не простий священик, а благочинний...

— А про тебе напишу, що дячком влаштувався в каплиці отця Порфирія. Еге?

— Ні, краще розкажи їм про те, як ти писав філософію для малописьменних, — засміявся я і ліг на ліжко.

Гарасько згорнув папір і кинув у грубку.

— Нема нам про що писати, — сказав сердито. — Краще мовчати.

Гарасько теж заліз під ковдру і дмухнув на чадіючу свічку.

Говорити більше не було про що, і ми лежали мовчки, поки поснули.

Ніч минула спокійно.

Як зовсім розвиднілось, до нас постукали. Гарасько швидко відчинив двері. Лежачи в ліжку, я побачив на порозі отця Порфирія, а з ним двох ченців у чорному одязі. Один з них тримав у руці книги.

— Пора вставати, — спокійно сказав мені отець Порфирій. — З сьогоднішнього дня будете заробляти собі на хліб насущний.

Ченці тим часом оглянули приміщення, порадилися про щось з отцем Порфирієм. Потім всі троє вийшли.

— Що ж ми будемо робити? — міркував я. — Адже до цього, крім миття підлог і вікон, нам більше ніяких робіт не доручали...

— А мені дуже хочеться працювати, і — сказав Гарасько. — Ніби вже й руки нам зовсім не потрібні.

Але гадати нам довелось недовго.

Не минуло й години, як на подвір'я в'їхала автомашина, навантажена церковними речами. Тут були старі ікони, розмальовані великі хрести з картинками, безліч

позолочених рам, різне церковне начиння.

Поки ми розвантажували все, до нас під'їхала кінна підвода, на якій були фарби, фольга, ящики з цвяхами і різними інструментами.

Все це ми й ченці, яких ми бачили годину тому з отцем Порфирієм, попереносили в підвал.

Коли все було закінчено, до нас увійшов ще один якийсь— чи то чернець, чи то розбишака. Надворі стояв мороз, сорочка ж у нього була розстебнута, груди прикрашав татуїрований орел, що ніс жінку з розпростертими руками і розпущеними косами. Глянувши на нас, чернець-розбишака підморгнув одним оком і вигукнув:

— Та це ж печера святої Магдалини! В такому підземеллі вона над черепом молилась.

Тепер життя в нас почалось трохи веселіше. В печері "святої Магдалини", як назвав її розхристаний розбишака, спалахнуло електричне світло.

Цілими днями, з ранку до вечора, ми з ченцями сиділи за роботою. Доводилось ґрунтувати полотна, розбивати на клітки, фарбувати рами і робити квіточки для ікон.

Ченці натягували полотна на підрамники і малювали на них ікони.

Іноді пізніми вечорами тут влаштовувались гулянки. Магія приносила повний кошик горілки й вина. В печеру спускався отець Порфирій і статечно сідав до столу. Під час таких вечорів ми залізали в глибоку нішу і звідти спостерігали все, що виробляли ці побожні люди. Спершу вони пили горілку, змішуючи її з вином, потім отець Порфирій починав плакати, здимав руки до стелі. Магія весело сміялась і танцювала з кимсь із ченців, а святий розбишака залазив на труну, бринькав на гітарі і приспівував:

Ну, що ж, прощай, цілую тебе в лобик.

Не забувай, що я живу, як бобик...

Привіт тобі з далеких таборів!

Цілую кріпко, кріпко, твій Андрій...

Потім один з ченців наливав повну склянку горілки, підносив до губ і кричав:

— За батюшку! За всіх апостолів святих. Амінь!

Тоді розбишака-гітарист вистрибував з труни на підлогу, наливав собі теж склянку і знов заводив:

З одеського кічману

Тікали вуркагани.

Один у полушубці,

Другий в дівчачій юбці,

А третій, вибачайте, без штанів...

Замість глядачів з темних стінок дивились святі, тримаючи хрести і свічки в руках. Вони, здавалось, теж дивувались не менше, ніж ми з Гараськом, з такої трапези...

Нарешті отець Порфирій підводився, хитаючись, витирав очі хусткою і повторював одне й те ж:

— Не давайте святині псам і не кидайте жемчуга перед свиньми, щоб, часом, вони

не затоптали його ногами своїми.

Після цих слів він хрестився, і всі розходились.

Як тільки тиша заволокала печеру, ми виповзали з своєї нори і мерщій кидались до столу. Там завжди можна було поласувати свіжою рибою або ж курячою ніжкою чи ковбасою.

Якось після таких оргій ми знайшли в одній книзі, яку випадково забув отець Порфирій, два конверти.

Гарасько глянув на один з них і зблід.

Лист був з нашого села, від його матері. Конверт уже був розірваний, Гарасько нашвидку розгорнув листа і прочитав тремтячим голосом:

"Дорогий сину мій Гарасько, чому ти мовчиш, дитя моє, і ніколи не пишеш мені, як живеш і що робиш в отця Порфирія? Він писав мені, що ви живете в теплі і добрі. Я вислала йому грошей на прогодівлю вас. І до цього ми щомісяця висилали гроші для вас разом з покійною бабусею Оксаною..."

— Що? — скрикнув я, мов опечений, і вихопив листа в Гараська. Так я дізнався, що бабуся Оксана померла... Кинув листа, впав на ліжку і гірко заплакав.

Передо мною ніби жива стояла бабуся в чорній спідниці, у вишитій в червоні й чорні квіточки сорочці і в зеленій керсетці.

Вона дивилась на мене сірими маленькими очима і посміхалась крізь сльози. Такою востаннє я бачив її біля Дніпра, на причалі, тоді, як вона, поцілувавши мене, сказала, щоб не забував її...

Від цього в очах моїх відразу ж потемніло і ніби молотками застукало в скронях.

— Не плач, — заспокоював мене Гарасько. — Весною ми втечемо з цієї печери і будемо у нас жити.

Він теж ковтав солоні сльози і тер очі кулаками.

Цілу ніч мені щось не давало спати: то ніби хтось плакав за вікном, то здавалось, що кличе мене бабуся до себе або ж гладить вві сні мені голову.

Так і ніч минула в тяжких душевних муках та кошмарах. Бабуся щиро вірила в бога, і другого дня я поставив свічку в каплиці за неї, а сам довго стояв перед святою Тройцею й думав: життя привело її до віри в бога, а нас з Гараськом, навпаки, жене геть звідси...

З листа ми дізнались також, що Гараськова мати працює дояркою в колгоспі, тому мало коли ходить до церкви, а друзі наші всі вчаться і вже приїжджали в гості додому на Жовтневі свята.

— Тільки ми з тобою ні те ні се, — сказав Гарасько. — Мабуть, і помremo в цій клятій печері "святої Магдалини", ніхто й не знатиме, де ділись... — Він важко зітхнув і задумався.

Вранці в печері зібрались ченці з горілкою. Вони так напились, що зчинили бійку, ченець з орлом на грудях вирвав другому ченцеві півбороди і розбив носа. Вони довго борюкались, поки прибіг отець Порфирій з хрестом і розборонив їх...

Наближався Новий рік. Люди несли зелені ялинки з магазинів, бігали діти з

різними прикрасами на подвір'ї. Ми сиділи в своїй печері, бо цей Новий рік був не для нас. Отець Порфирій не визнавав його і заборонив нам виходити за ворота.

Дуже хотілось побачити ялинку. Ми вирішили зробити це тоді, як отець Порфирій буде молитись. В цей час він нікого не впускав до себе і сам не виходив з келії.

Як тільки сонце сховалось за дзвіницю і ченці розійшлись, ми одяглись в свої голубі лівреї, в яких прислужували в каплиці, і тихенько проскочили за ворота.

На ялинці вже загорілись вогні, кругом неї бігали діти. З-під зелених гілок визирав до них і посміхався величезний Дід Мороз в червоному жупані, з патерицею в руках і з новорічними подарунками. Ми з Гараськом теж підійшли туди і стали біля ялинки.

Діти обступили нас з усіх боків і дивились, як на циркових клоунів.

Серед них я впізнав Лілю й Олю на' ковзанах. Обидві вони були в білих як сніг шубках, в голубих шапочках з червоними китицями.

— Глянь, — шепнув я Гараськові, — тут Ліля й Оля! Тікаймо, поки не побачили нас!

— Не бійся, — спокійно відказав Гарасько. — Вони подумують, що ми йдемо на карнавал у цьому одязі...

В цю мить Ліля глянула на мене і посміхнулась. Я не втримався. Підібрав —поли— своєї лівреї, вихопився з кільця дівчорі і кинувся навіки. За мною біг і Гарасько.

Біля ялинки зчинився гамір. Старші хлопці погнались за нами, кидали навздогін сніжками.

Як не тримався я, проте наступив ногою на полу лівреї і впав.

Гарасько зупинився, щоб допомогти мені встати. В цей час до нас на ковзанах підїхали Ліля й Оля.

— О! — скрикнула Оля. — Давні знайомі...

— А чому це ви так нарядились? — здивувалась Ліля.— Мабуть, для театру загримувались?

— Еге ж, — сказав Гарасько. — Ми будемо виконувати ролі юних священиків у новій виставі...

— Чудово! — вигукнула Ліля. — Так замаскувались, що й впізнати не можна.

— А чуби як справжні, — сказала Оля і смикнула Гараська за коси, що спадали на плечі.

— Не смикай, бо відірвуться, — скрикнув Гарасько. — Бачиш, вони приліплені...

З воріт вийшов отець Порфирій. Він став, як стовп, біля входу і ніби закам'янів на місці.

— А це наш архімандрит, — пожартував Гарасько. — Приходьте ввечері в театр на виставу...

Отець Порфирій гукнув нас до себе. Ми попрощались з дівчатами і побігли у двір.

Знову ми в царстві темних келій, серед німих соборів. Давно вже відшуміло тут життя, замовкли навіки гучні удари дзвонів, згасли хори церковних гімнів, лише купка ченців і попів лишилась за брамами монастирів, пропахлих воском, ладаном і оливою...

Отець Порфирій завів нас в підвал і сказав спокійно:

— Чому ви не послухали мене, ангели земні, хіба ж я дозволяв сьогодні вам

виходити за ворота келії? Може, нема чого робити? Може, ви вже все вивчили з Нового і Ветхого завіту? Ну, стривайте, непокірні, ось буде справжній Новий рік, і тоді ви побачите, в чому провина ваша.

Ми вийшли глянути на ялинку, — сказав Гарасько.

— На ялинку, — перекинув сердито отець Порфирій. — А чи знаєте ви, що навколо тієї ялинки злі духи нишпорять? Вони й заманюють до себе праведних, щоб загасити віру. божу в душі і вселити свою диявольську. Ставайте моліться! — наказав сердито він і вийшов.

— Добре, що хоч так минуло, — сказав Гарасько. — Я думав, що він посадить нас в льох аж на місяць.

— Не радій, — шепнув я йому у вухо. — Не думай, що це все так минулось...

І справді, мої слова збулись, ніби їх почули на небі.

Через деякий час отець Порфирій з ченцями почали готуватись до Нового року. На покуті в печері Магія наклала сіна, в гніздо із сіна поставила узвар і запалила лампадку.

Незабаром принесли ялинку, прикрасили її печивом, яблуками і цукерками.

Ввечері, коли стіл був заставлений різними стравами і горілкою, отець Порфирій підкликав нас до себе і відімкнув ляду до льоху.

— Ну, ангелята, заліжайте сюди, ви свій Новий рік уже відсвяткували, а в наш не вірите. Тож спускайтеся в льох і сидіть там до ранку, щоб знали, як мене слухати.

— Змилуйтесь, отче, — крізь сльози сказав Гарасько. — Хіба ж ми святкували той Новий рік? Ми лише вийшли глянути на ялинку і на Діда Мороза.

— Знаю, що саме вас цікавило, — сказав отець Порфирій. — Оце ж за те вам і кара така. Спускайтеся, моліться богу, і він змилується над вами — простить за лукавість.

Тим часом знадвору почулися кроки і тиха розмова. Мабуть, ченці поспішали до нашої печери.

— Заліжайте, не гнівайтесь, ангели мої, в святім письмі сказано: хто втрачає віру в ближнього свого, той втрачає і віру в бога.

З цими словами він підштовхнув мене до льоху, і я мовчки опустився на дно.

За мною поліз і Гарасько.

Чути було, як отець Порфирій забрязкотів ключами і грюкнув лядою.

Як все замовкло, в підвал зайшли ченці, зачовгали підошвами по ляді, потім сіли до столу і заспівали. Чути було, як дзвеніли чарки з вином і горілкою.

Я згадав бабусю Оксану і заплакав.

Колись вона на Новий рік поставила ялинку в хаті, прикрасила її горіхами й цукерками. В ту ніч було троє за столом — я, бабуса і мати. Перед вечерею бабуса Оксана і мені налила в чарочку наливки і покликала в гості Мороза. А вдосвіта ми ходили посипати до сусідів житом і пшеницею...

— Про що ти думаєш? — озвався в п'їтмі Гарасько.

— Згадую той вечір, як ми щедрували колись з тобою, — сказав я. — Пам'ятаєш, як тоді було гарно й цікаво?

— Пам'ятаю, — сказав пошепки Гарасько і заспівав:

Щедрівочка прилітала,
під віконцем щебетала...

— Ти й цю щедрівку знаєш? — здивувався я. — Навчи і мене, може, колись ще нам доведеться щедрувати.

Тим часом в печері почались танці.

Знов почувся п'яний голос ченця-розбишаки, як називав тепер його і отець Порфиріи.

Хтось гунав важкими чобітьми так, що й стіни двигтіли в льоху, а отець Порфиріи заливався сміхом і плескав у долоні. Видно, їм було весело в цьому страшному підземеллі. Щоб не слухати їх, ми розгребли соломі й стружки на дні льоху і лягли спати. Здавалось, що ченці нас навіки живими поховали в домовину і тепер справляють поминки: над нами.

ЗНОВУ ПОСМІХНУЛОСЯ ЩАСТЯ

Уже прийшла весна. Зазеленіли кругом клени й каштани, зацвів пахучий бузок біля старої каплиці.

Отець Порфиріи тепер мало коли випускав нас надвір, боявся, певне, щоб не розповіли комусь про те, що робиться в печері "святої Магдалини". Іноді разом з ним нам доводилось ходити на молебні в капличку або ж зшкрібати віск на підлозі у вівтарі.

Одного разу ми молились перед розп'яттям. З нами разом стояли на колінах черниці і ще якась старенька жінка з маленьким худорлявим хлопчиком. Він був обвішаний з усіх боків хрестиками, що брязкотіли на ньому, як на коняці вуздечка...

Обоє не відходили від розп'яття, падали на коліна, цілували бліді ноги Ісуса і без кінця молились.

Отець Порфиріи стояв поруч, махав сюди-туди кадилом з ладаном і голосно читав молитву.

Гарасько мимохіть глянув у вікно і побілів. Згодом тихенько смикнув мене за рукав і шепнув:

— Глянь у вікно! Я підвів голову.

У каплиці віяло вогкістю і холодом, надворі ж було тепло, як влітку. За вікном з гілки на гілку пурхали пташки, щебетали, радіючи весні.

— Ти впізнаєш? — пошепки сказав Гарасько і кивнув ліворуч.

Я глянув і обімлів. По крутому косоگору, залитому весняним сонцем, спускались Ліля й Оля. В руках вони тримали букети бузку, на головах у них червоніли косинки, грали проти сонця, як пелюстки жоржини. Ліля штовхнула Олю з косогору і сама кинулась за нею. Через якусь хвилину вони вже були біля каплиці.

Ліля піднялась крутими східцями і зазирнула у вікно, де ми молились.

Гарасько почав хреститися — тільки тепер уже не до розп'яття, а до вікна. Я теж застиг на місці, як мумія, і весь тремтів, неначе мене тільки що з льоху витягли.

Тим часом до Лілі підійшла Оля і, затуляючи обличчя руками з обох боків, припала до шибки.

Я не міг встояти на місці. Здавалось, ось-ось підлога піді мною трісне, і я провалюсь крізь землю. Не знаю, що було б далі, коли б не отець Порфирій. Він помітив, що ми молились не до розп'яття, а до вікна, вхопив Гараська за чуба, рвучко повернув йому голову праворуч і grimнув:

— Сюди дивись, антихристе, не бачиш образа божого? Мені теж перепало по шиї, що я навіть впав на коліна.

Ліля й Оля голосно засміялись і втекли. Лише кінчиком ока я угледів, як вони бігли тим же косогором, ще раз озирнулись на капличку і сховались між зеленими модринами.

Гарасько глянув на мене і насупився.

Молитва скінчилась, і ми вийшли надвір у своїх лівреях разом з отцем Порфирієм. Він замкнув капличку і хотів уже йти, як до нас підійшла старенька жінка, ведучи за руку хлопчика. Спершу вона перехрестилась, потім поцілувала руку отцю Порфирію і про щось довго з ним розмовляла.

— Ідіть до води, — сказав він їй. — Нехай раб божий Лавро нап'ється свяченої водички та очиститься від гріхів...

Йдучи від каплиці, отець Порфирій розповів нам, що цей Лаврин вивчив двадцять різних молитов і щоденно читає святе письмо.

— Я візьму його до себе, — сказав отець Порфирій. — Видно, що воно богові угодне...

Він повів нас крутими схилами і зупинився перед сріблястим джерелом, що пробивалось з-під високої кручі. Там була викопана ямка, вщерть наповнена водою.

— Пийте свячену воду, — звелів отець Порфирій і тричі перехрестив яму.

— Пий першим, — шепнув до мене Гарасько, але отець Порфирій взяв міцно його за комір і підвів до ямки.

— Тобі, безбожнику, першому треба пити! — крикнув він на Гараська. — Очищайся від гріхів, що точать душу твою, як шашлі дерево!

Гарасько нагнувся, зачерпнув холодної води долонею і напився.

Я теж сьорбнув кілька разів і вмився, бо, як говорив отець Порфирій, злі духи люблять танцювати на носі в людини і плювати їй в душу.

Потім він звелів нам стати навколішки. Помолились і хотіли вже йти, але отець Порфирій спинив нас.

— Пий ще, — наказав він Гараськові. — Нехай очищається душа твоя грішна від скверни.

Гарасько нахилився над ямою і знов почав сьорбати холодну, як лід, воду.

— Так, — сказав отець Порфирій. — Тепер ходімо додому, помолимося богу та пообідаємо разом.

По крутому схилу зеленіла трава, кричали жовтогруді іволги на старій липі...

Ми йшли не поспішаючи, рвали якісь квіточки між кущами, скакали з купини на купину, як дикі олені. На душі чомусь стало веселіше, ніби в нас, як у пташенят, почали відростати крила.

Не знали ми, що попереду нас знову підстерігало нещастя: надвечір в Гараська

заболіло в горлі.

Цілу ніч він простогнав під ковдрою, кликав когось до себе, стогнав і плакав.

Я теж не спав, безпорадно мочив рушничок водою і прикладав йому до лоба.

Вранці прийшли ченці, за ними Лаврик з матір'ю, загрюкали молотки по підрамниках.

Ченці знов почали прикрашати ікони сріблястими квіточками і співати сумних-сумних пісень за роботою.

Лаврик допомагав ченцям. Він був обстрижений, весь в чорному одязі, як молода ворона.

Його мати Феська щотижня набирала іконок в мішок і возила продавати по селах.

Кілька днів Лаврик всіх боявся, часто стояв перед іконами і молився до мертвої голови або ж цілував довгобразе обличчя архангела Михаїла. Згодом до всього звик. Отець Порфирій називав його янголятком. Не знаю, чому всі так поважали Лаврика, — чи тому, що його мати збувала людям ікони, чи й справді вирішили зробити з нього "святого".

Тим часом хвороба не залишала Гараська. Через тиждень він так схуд, що, здавалось, на ліжку лежала безкровна воскова фігура.

Губи висохли і потріскались, ніс загострився, а очі запали глибоко під лоба, як в покійника...

— Мабуть, я помру, — сказав якимось він мені, щоб ченці не чули. — Як зустрінешся з нашими друзями, то не говори ні Кролеві, ні Смолі про мене. Нехай вони краще нічого не знають.

— Ти здурів, — шепнув я йому. — Ти не помреш, а горло поболить і перестане.

— Ні, не перестане, — відповів Гарасько. — Зараз у мене все болить: і горло, і голова, і щось всередині. Мабуть, я, пивши оту воду із джерела, застудився.

— Ні, ти видужаєш! Надворі почалась весна, може, вдасться нам втекти з цієї печери, — говорив я, намагаючись підбадьорити свого товариша.

Увійшов отець Порфирій. Він глянув на Гараська і похитав головою.

— Мало мені користі від вас, — сказав згодом. — Бачу я, хлопче, що злий дух нарешті покидає тебе, бо душа твоя угодна богові... Може, встанеш та сходимо в печери, припадеш там чолом своїм до нетлінних мощей Андрія боголюб-ського... Він багато людей зцілив і навернув грішників, душа його витає між нами, яко дух святий, ніким не видимий.

— А може, краще викликати лікаря? — заперечив я. — Що ті мощі допоможуть, коли вони самі мертві?

— Ні, я скоро все одно помру, — ледве чутно обізвався Гарасько. — Не пишіть нічого про мене матері, щоб не плакала, а тіло моє після смерті не ставте в каплиці, я більше там бути не хочу.

— Молись, молись богу, ангеле мій, — лагідно сказав отець Порфирій. — Не одрікайся од святині господньої, бог милостивий і простить всі гріхи, тобою содіяні.

— А які ж в нього гріхи, батюшко? — спитав я. — Хіба ми щось вкрали чи взяли

самовільно?

— Я вам потім скажу, — відповів отець Порфирій і залишив печеру.

Тим часом ченці склали інструменти і пішли молитись чи обідати, бо в цей час вони щодня залишали підземелля.

— А може, він догадався про ті гроші, що ми сховали?— сказав я. — Може, хтось із ченців питав його про них, а він вирішив сам у нас їх забрати?

— Віддай краще, бо вони все одно нам уже не потрібні, — прошепотів Гарасько. — Чомусь не віриться, що я колись встану з цього ліжка.

Коли отець Порфирій повернувся, Гарасько все розказав йому про гаманець з грішми, важко зітхнув і заплющив очі,

— Знаю, дитя моє, все знаю, ангелята?— зрадів отець Порфирій, і в очах його загорілись ненаситні вогники.

— Покажіть мені ці гроші, а за те, що ти признався, хлопче, Всевишній зніме всі недуги і муки з тебе.

— Принеси, Данилку, — прошепотів Гарасько. — Віддай все батюшці, і нехай не думають, що ми їх вкрали.

Я миттю вибіг надвір, підняв камінь, витяг стару ганчірку з гаманцем.

Коли я повернувся, отець Порфирій сидів на ліжку біля Гараська.

— Ось, будь ласка, — сказав я і поклав гаманець йому на коліна.

Отець Порфирій пробурмотів щось, похапливо вихопив у мене гаманець, перехрестився і сховав за пазуху.

— Не говоріть більш нікому, ангелята мої, — казав він тихенько. — Це будуть гроші для церкви. Я куплю на них свічок і поставлю за здоров'є ваше. Це сам господь бог послав їх, щоб спасти вас від зла, від мороку гріховного...

— А може, це ченці загубили? — поцікавився я. — Може, краще спитати в них, щоб не накликати гріха від бога?

— Ні, ангеле мій, — перебив отець Порфирій. — Ченці гроші свої в пазухах носять і не гублять їх ніколи. Не говоріть їм нічого, щоб не сказали, що то їхні. Мовчіть, ангелята мої, тоді і вам, і мені буде краще стоять перед богом...

— Отче, а може, покликати лікаря,— сказав Гарасько, — нехай зміряє температуру та випише ліки для мене.

— Ні, ангеле мій, не треба лікаря, — умовляв отець. — Сьогодні чи завтра я принесу тобі палець Миколая-чудотворця, ти доторкнешся до нього чолом і забудеш про все, що нині точить душу твою. Молись, ангеле мій, і я теж молитимусь перед всіма святими.

Після цих слів отець Порфирій перехрестився і вийшов.

— А що, коли самому викликати швидку допомогу? — шепнув я Гараськові на вухо. — Коли лікарі прийдуть, отець Порфирій мовчатиме.

— Спробуй, — погодився Гарасько.—Може й прийдуть...

Я взяв олівець, записав адресу отця Порфирія, вибіг надвір, прокрався крізь важку браму, щоб не йти через ворота, і вискочив на вулицю.

На моє щастя, біля магазину, де якась жінка продавала конвалії, стояли Ліля й

Оля.

Хоч і соромно мені було з'являтися перед ними, проте я підійшов і низько вклонився.

— Ой, артист наш! — засміялась Ліля. — Звідки ти взявся в цьому одязі?

— Як ганчір'яний хлопчик! — засміялась Оля.

— Допоможіть мені викликати лікаря швидкої допомоги, — сказав я і простяг папірець. — Мій друг Гарасько помирає.

Дівчатка презирнулись і кинулись мерщій до телефону.

— Зараз приїде! — крикнула Ліля з вікна.

Так і сталося. Не встиг я про все розповісти Гараськові, як на подвір'я в'їхала легкова автомашина.

— Глянь, — шепнув Гарасько, — справді приїхала, як швидко... — На його обличчі з'явилась посмішка і ледве помітний рум'янець виступив на запалих щоках.

Тим часом з машини вийшов лікар в білому халаті, а з ним два чоловіки з носилками.

— Зараз мене заберуть звідси, — шепотів Гарасько. — Ой, коли б скоріше...

Від хвилювання він забув про хворобу і хотів підвестись, але впав, а з очей бризнули сльози радості...

Назустріч лікарям з кімнати вийшов отець Порфирій. Він лагідно посміхнувся до них і уклонився.

— Де хворий? — запитав лікар в халаті і дістав маленький чемоданчик з сидіння.

— Немає ніякого хворого в нас, — долинув крізь відчинені двері голос отця Порфирія. — Тут хлопчик був хворий, але видужав і побіг, мабуть, гуляти на вулицю.

— Дивно, — сказав лікар. — І для чого було викликати машину?

— Біжи мерщій! — захвилювався Гарасько. — Не бійся, все розкажи, поки не поїхали.

Якусь хвилину я стояв на місці, бо не знав, що робити. — Аджэ там отець Порфирій.

— Біжи, не стій! — простогнав Гарасько. — Благай їх, щоб забрали нас із собою.

Тоді я вибіг надвір і впав на коліна перед лікарем.

Всі глянули на мене і здивувались.

Навіть отець Порфирій відступився з несподіванки.

— А це що? — був спалахнув на мить він, а потім посміхнувся. — Оце ж він, той хворий, — сказав до лікаря. — Ти вже видужав, правда ж?

Але я не дав йому договорити і розповів, плачучи, все і про Гараська, й про себе.

— Заберіть його й мене звідси, — благав я і хрестився. — Одвезіть хворого в лікарню, бо помирає...

Лікар вислухав мене і ступив крок вперед, але отець Порфирій стримав його рукою:

— Не смійте йти в мою господу без дозволу, — скрикнув сердито він. — Це хтось навмисно підіслав вас сюди...

З цими словами він одкинув мене вбік і запросив в свою кімнату лікаря.

— Дивіться, де ж тут хворий? — сказав сердито отець Порфирій. — Це навмисне машину до нас підіслали.

Лікар оглянув кімнату і знизав плечима.

Справді, там нікого не було, крім черниці Магії, що стояла на колінах і молилась.

Тоді я підійшов до шофера і розказав, що хворий лежить в підвалі, але отець Порфирій туди нікого не пускає.

Шофер вислухав мене, гукнув лікаря і розповів йому про все, що чув від мене.

— Ну, коли так, то ми ще приїдемо, — сказав той і заліз в машину.

Коли вони поїхали, на поріг вийшов отець Порфирій і покликав мене.

Якусь хвилину він стояв мовчки на порозі, щось бурмотів і дивився спідлоба на мене, як вовкулака.

Потім взяв за руку і потяг вниз до Гараська.

Я гадав, що він зараз поб'є мене і кине в льох до пацюків, аж ні. Він велів сісти на ліжку і сказав спокійно:

— Признавайся перед богом, грішнику, як ти накликав зло в мою господу, розкажуй, не бійся.

Але я мовчав. Слухав, як важко дихав і схлипував під ковдрою Гарасько.

— Ну, говори, — буркнув отець Порфирій, — признавайся, як ти, ядущий хліб мій, підняв на мене п'яту свою? Хіба не знаєш ти, що лікарі злим духам подібні? Вони своєю наукою відкинули бога, тому й вірити їм не годиться. Єдина надія — на бога. Лише він один має силу, яка відвертає смерть або воскрешає її із мертвих. А ти не плач, ангеле мій, — звернувся він до Гараська. — Ти відплачуєшся перед богом за гріхи свої тяжкими муками. Не забувайте, що я лоза, а ви гілки мої, і ті гілки, що не приносять плоду, — засихають...

— Я помираю, і ніяких ліків немає, — сказав Гарасько.

— Не помреш, ангеле мій, — вів своє отець Порфирій. — Зараз я піду і принесу святий палець Миколая-чудотворця, що привезли мені з Бери, де покояться його мощі, і клаптик від хітона Ісуса. А зараз молись перед образами за спасіння душі своєї грішної...

Отець Порфирій замовк, бо в двері постукали. Через якусь хвилину ми побачили на порозі міліціонера, а з ним лікаря в білому халаті.

— Так ось де хворий! — вигукнув він. — Для нього уже й труну приготували...

— Е, та тебе, голубе, добре скрутило! — сказав міліціонер Гараськові і обережно скинув ковдру з його ніг.

В приміщення зайшли два санітари в білих як сніг халатах, поклали Гараська в носилки і віднесли в машину.

— Візьміть і мене з собою, дядечку! — впав я на коліна перед міліціонером. — Бо тепер прийде моя черга помирати.

— А ти й так поїдеш з нами, — сказав лагідно він. — В цій обителі ми тебе не залишимо.

— Ну, збирайся, — звернувся до мене лікар. — Поїдеш з нами.

Отець Порфирій глипнув люто на мене, але промовчав. Його обличчя пополотніло і стало схожим на мертву голову Іоана Хрестителя...

Бачив я його востаннє.

Поки міліціонер щось писав за столом, я сів у машину біля Гараська. Він хоч і хворий, та захотів сидіти і загорнувся в теплу ковдру так, що лише одні очі посміхались. Незабаром поряд сіли лікар з міліціонером, і машина рушила.

Так ми вирвались з обіймів святих ченців і навіки залишили вогке підземелля, яке чернець-розбишака назвав лечерою "святої Магдалини".

Позаду лишилися золоті хрести й бані соборів, які колись вабили наш зір до себе, кликали в свої хороми і здавались святинєю...

— Куди ж ви тепер їх відправите, цих єретиків? — запитав жартома шофер. — Додому чи на будівництво?

— В ремісничє училище, — відказав міліціонер. — Таким місце в ремісничому училищі. Закінчать навчання, стануть людьми і підуть на будівництво.

Шофер зупинив машину перед високим будинком.

Лікар вискочив на бруківку, санітари взяли Гараська під руки і повели тихенько в широкі двері лікарні.

На порозі Гарасько озирнувся і помахав мені рукою. Ного бліде обличчя засвітилось радістю. Від чиеїсь квартирки по ньому забігали сонячні зайчики...

Ми теж вилізли з автомашини.

— Не журись, — казав міліціонер, коли ми рушили з ним до училища. — Тепер твій друг не помре, через місяць, а може й раніш, буде з тобою за однією партою.

Непомітно за розмовою ми прийшли до училища.

В широкому вестибюлі я побачив кілька хлопців; вони білили стіни і розмальовували їх різними візерунками.

— Отак і ти навчишся малювати по стінах, як вони. Це хороша професія... — говорив міліціонер.

Він завів мене в кабінет директора, виструнчився і клацнув підборами.

Директор підвів очі, посміхнувся міліціонерові — видно, були вже знайомі, і спитав:

— Так кого це ви ще привели до нас? — і затримався поглядом на мені.

— Та от у святих отців видерли, — відповів той. — Це один, — показав він на мене, — а другого одвезли в лікарню. У нього запалення легень, а вони його — ладаном! Комунізм будуємо, а в тих каплицях така дикість несусвітна.

Міліціонер незабаром попрощався й пішов. Директор звелів мені сісти на стілець.

— Ну, розкажуй тепер: хто і звідки?

Я розповів йому все про себе й про Гараська, директор мовчки слухав і хитав головою.

— Ну, гаразд, — сказав нарешті. — Коли чорнорясників з вас не вийшло, — посміхнувся глузливо, — навчимо вас штукатурками, малярями. Бачив, що роблять хлопці у вестибюлі? Отакими й ви станете...

Він покликав коменданта, наказав обстригти мене, одвести в лазню й

обмундирувати.

Після того, як ще восени купалися з Гараськом в Дніпрі, я більше не бачив води. Все моє тіло вкрилось турицею. Більше години не виходив я з-під душу і лише після того, як покликав комендант, надів чисту білизну і новенький одяг з блискучими гудзиками.

Комендант спитав:

— А як тебе звати? Не Даниїл?

— Ні, — відповів. — Мене звати Андрій.

— Коли Андрій, то ходімо в їдальню, пора вже й обідати...

В їдальні біля прилавка я побачив високу жінку в білому фартусі. Обличчя її було знайоме мені. Хто вона?

І лише тоді, як вона поставила на стіл миску з борщем, я впізнав її. Це була та сама жінка, яку ми з Гараськом зустріли в ресторані на пароплаві в синьому капелюшку. Ліліна мати!

Вона мене не впізнала. Поставила біля борщу гарячі млинці і пішла до себе в кухню...

Після обіду я повернувся до стіни і перехрестився. Комендант глянув, але нічого не сказав, бо знав, що все це від довгої звички.

Потім він повів мене в гуртожиток, показав ліжку, вкрите білосніжним простирадлом.

— Це твоє, лягай відпочинь. А завтра підеш на лекції в училище. Не запізнюйся...

Він вийшов. Я ще постояв хвилину, оглянув простору кімнату з широкими вікнами, роздягся і ліг у ліжку.

Матрац був м'який, і я ніби поринув у білу піну. Над головою звисало велике листя фікуса, в розчинене вікно зазирали свіжі бузкові квіти. Над ними літали бджоли...

Я незчувся, коли й задрімав. І не знаю, чи то снилось мені, чи, може, й справді чув крізь сон, як під самим вікном заспівала пісеньку Ліля...

Днів через десять в училище прийшов і Гарасько. Ми стали вчитися разом.